

ВЯЧЕСЛАВ БУДЗИНОВСЬКИЙ.

ПІД ОДНУ БУЛАВУ!

ІСТОРИЧНЕ ОПОВІДАННЯ

ВЯЧЕСЛАВ БУДЗИНОВСЬКИЙ.

ПІД ОДНУ БУЛАВУ!

ІСТОРИЧНЕ ОПОВІДАННЯ

"HOWERLA"

41 E. 7th St., New York 3, N. Y

1956

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Ми отримали одинокий примірник цього історичного оповідання В. Будзиновського, і перевидасмо його тому, щоб зберегти цю книжку для майбутніх поколінь.

В нас історичних оповідань небагато. Це, що осталося на Рідних Землях, не все збережеться, бо совєтський окупант вишищує якраз це, що нас в'яже з історичними, минулими подіями.

Перевідаючи її фотодруком, ми не могли поробити потрібних правописних змін, і про те книжка появляється, як друге незмінене видання. Лише декілька сторінок, які були дуже пошкоджені, ми переклали та водночас справили там і правопис.

Цей передрук робимо з першого видання, що появилось у Львові 1920 року, накладом Степана Шухевича, в друкарні "Діло".

В переконанні, що робимо добре діло, віддаємо цю книжку до рук Шановних Читачів.

за В-во "ГОВЕРЛЯ"
Д-р М. Сидор Чарторійський

В половині червня 1662. року гурток їздців, самих молодих хлопців, простував з глибини Запорожа їд півночи. Вже смеркало, коли задержались над Дніпром проти устя Орелі. Тут, на сій водній межі Запорожа і Полтавщини був перевіз. Коні, знесилені цілоденною їздою приостадали. Вже їзза коний треба було переночувати тут, над Дніпром. Якби то інші часи, то найліпше булоби таки зараз перебратися на той бік, аби завтра, як будуть рушати в дальшу дорогу не мати мороки з переправою. Провідник гуртка, Юрко Смолин, син полковника, в Гукові був за тим, щоби ночувати на запорозькім боці, бо тут було безпечніше. По цілій Україні шаліла воєнна хуртовина. О посідане сего краю змагалась Москва з Польщию, ще й при співучасті самих козаків. До одних була близша Москва, до других Польша. Примучені тою силою, що була близша, одні козаки стояли при Москві проти Польщі, другі при Польщі проти Москви.

Козацтво Лівобічної ішло війною на козаків правобічних і навпаки. Москва і Польща накинули Україні братовбийчу війну. Брат мусів різати брата! До того ще як спільники одних прийшли Татари, як спільники других Калмики. Як окрема сила, що в мішалась у війну на свій власний рахунок, виступила українська чернь. Гурток наших їздців ще не знав, що дієсь по тім боці Дніпра. Чули, що Хмельниченку вже тягне на Переяслав, Чигирин і на Кременчуг. Його татарські чамбули вже могли бути по тім боці Дніпра. Татари помагали йому бити Москаля в такий спосіб, що народ вже тоді співав: „Бодай тебе, Хмельниченку перша куля не минула!“ Може через ніч надтягне хто з того боку і розкаже, чи дорога в глибину Полтавщини вільна.

Саме тоді, коли позсідали з коний і стали розкладаги оґонь, коло хати перевізника по тім боці появилась ватага пішоходів. Тоті, побачивши гурток людий по запорозькім боці, стали довго призирати ся їм і ще

довше радили, чи перевозити ся. Не знали, що то за люде, чи безпечно зійти ся з ними.

„Чого боїте ся?“ промовив Зяблик. „То якісь вертають з Запорожа, а тепер на Запорожю лиш такі як ми...“

„Я волів би,“ перебив ватажок, Шарпило, „щоби то були городові недопанки. Саме тепер для нас наша братія небезпечніша.“

„А то чому? Ти хиба забув, що перед нами робота, що нам потрібні руки.“

„Руки потрібні, але не такі, що спліндрували би наші сакви і бесаги. Тобі, бачу, вже надоїло двигати той міх. Поділив би ся з другими... ге?.“

„Агій, на тебе!“ Та диви. Нас більше ніж в троє тільки. Скорше вони з нами поділять ся... Бачу, що в них є коні. Ми готові в дальшу дорогу поїхати їх кіньми.“

„Вони і коні мають і зазбрєні. Нам треба доконче скріпити громаду зазбрєними, а ні, то Татари пройнуть з добичею поуз нас. Як би тоті помогли, то татарська добич безпечно впаде в наші руки. Треба побалакати з ними, може пристануть до нас.“

Пором причалив і висипав на запорозький беріг безмаль не сотку людей, що стовпившись, вертіли ся на однім місци, як би не знали, що їм далі діяти. Вони наміряли цілу добу пересидіти по сім боцї, а позавтра пробрати ся назад за Дніпро. Тепер, через іздцїв, котрі також лишились ночувати, не знали, чи розтаборити ся в їх сусідстві, чи подати ся троха дальше, аби між ними була більша відстань.

Оба гуртки були подібні до себе і відріжнялись так, що на перший погляд пізнав би, що то цілком інші люди. Подавали на себе тим, що здебільша одні і другі були приодіті з хлопська і не по празничному. Одні і другі були замашені та обшустані Ріжниця хиба була у тім, що платє тих, що ішли з Запорожа було о много більше спотреблене. Найбіднійший жебрак-волокіта соромив ся би показатись людям в таких штанках чи полотнянках. Кобито була лата на латі! А то в одного рукав кінчав ся над ліктем, в другого ногавки над колїном. В декого сидження було залатане кусником невичиненої кінської шкіри, в иншого таки прозирало грішне тіло Сорочку, хто мав, то її останки позистібувані колючками тернини. Більшість була без чобіт. Обутим

визирали палиї. Шапкам треба було добре призиратись, аби пізнати, що і вони колись пшали ся баранячим чи бобровим кожухом. Одяги тих, що прийшли з того боку, також не були просто з голки. Всеж таки видко було, що відколи вийшли з під рідної стріхи небагато минуло часу, та що за той час не багато перебули біди.

Зате обідрані шанталєві під иншим зглядом виглядали лїпше, ніж пришелі з того боку. Отсі ішли всі пішком. У тамтих кождий мав, як не два коні, то бодай одного. І то ще якого! Як би просто з гетьманської стаднини. Пініходи були зазбрєні, але не ливарською збруєю. Шаблі мав тільки дехто. Впрочім в одного була за очкуром секира, в другого різницький ніж, в третього звичайна довбня, або здоровий шінок. У іздцїв була збруя козача: шаблі, списи, кинджали, келени, луки, пістолі і рушницї.

Ще сильнійше відріжнялись обі купи поведєнем. Вигляд піхотинцїв був в загалі дуже непривітливий. Понуривши голови збили ся в купу і, водячи очима по землі перешіптували ся. Лиш час до часу сповирали скоса і з відобля в сторону іздцїв. Міркували, чи схочуть з ними панібрататися. Неоден думав також, чи не запасти ся їх кіньми та їх збруєю.

Іздцї носили чола високо, дивились оден одному і цілому світови просто в очі, та голосно і весело гуторили. Хто жив на Україні в полєвині смяцятного віку, доразу пізнав би, що о за люди одні і другі. В обох гуртках були сини одного народу, що наваживсь стрясти з себе чуже ярмо. Та не однаково одні і другі брали ся за се діло. Не однаково, бо не однакі були душі в одних і других. В одних були кренки, здорові та горді душі здавна вольних орлів; в других вялі, хиряві та покрливі душі рабів, що лиш на часок вихопились з тюрми прірваної без їх співучасті.

Дуб, що скільчився на широкім полі і увесь вік свій ріс у вільнім просторі пещений рососою та ясними і теплыми промінями сонця, гартований вітрами і негодою, такий дуб вибуявсь високо, розріс ся широко. Високий і кремезний стоїть просто, гордо держить своє чоло. Ніяка буря не зігне його в каблук, не всилує стати навколїшки, ні повзти по землі. Инша буде дєревина, хочби з жолуди того самого батька-дуба, як вона скільчила ся під склепом тюрми, що загороджує

приступ соняшному проміню. Не росте просто в гору. Хирявий та вялий дубчак вигинаєсь в кривульку, повзе то сюди то туди, аби якою щілиною прокрасти ся до світла. Так буває і з людською душею. Хто вродивсь і виріс в ярмі, не таку має душу, як той, кого з дитини ростила вольная воля. Ще нікчемніша душа такого тюремника, що рабство виссав з грудий мами рабніні. Инакше боре ся за волю той, що хоче виломити ся з тюрми, в котрій вродив ся і виріс, так що його очі з роду не бачили сонця а грудь не дихала вольним воздухом.. Инакше знов той, що родивсь на волі і аж пізнійше попавсь у кайдани. І поведене такого, що лиш про те думає, аби сам видобувсь з тюрми, не таке, як поведене того, що боре ся не лиш за свою власну волю, але і за волю свого брата, чи сусіда.

Промислом їздців, промислом з діда-прадіда було козаковане. То родові козаки, що як вродились, так і виростили вільними козаками. Вони з дитини все дихали повною грудню, свіжим воздухом широкого та вольного степу, гріті ясним промінєм сонця. Такий, хоч згодом тіло його попало у неволю, то його душа таки лишилась тим кремезним, буйним та гордим дубом, якому спина ні карку не зігне ніякий ураган степовий. Піхотинці родились і животіли в казачатах рабства, до котрих промінь сонця не зазирає ніколи. Груді їх дихали гнилими випарами тюремного льоху. Тимто й здержані в розвою їх душі, викравши ся на сонце вольної волі, не годні були, мов викинена з землі кертиця, від землі очий підвести, бо світло сонця осліплювало їх.

В козачім гуртку ніхто й не питав, яку то породу людей пором привіз на запорозький бик. Вигляд і поведене пришелців сказали їм, що то найнещасливіші в світі злидарі прокрадають ся на Низ. Хіба лиш того ще не знали, яка то сила гнала на Запороже саме тоту купу. В тоту безпанську країну необмеженої волі українське хлопство валило тоді натовпом з ріжних причин. Одних підганяв Лях і Москаль, інших гнало хамство їх власних рабських душ. Одні рабські душі сказали собі: „всюда зле, а дома найгірше!“ Вони утікали, прокрадались через Бог, Синюху, Тясмин і Орелю, аби не бути дома, бо дома неволя. Другі ішли туди, аби відтам вернути домів... панами. Утікати і такі, що хоч стогнуть в ярмі, не годні спромогти ся на бунт. Ішли

тоті, що хоч в тюрми вирубала їх козака шабля, ще не навчились даровану їм волю шанувати.

І рабська душа бунтуєсь проти неволі, але тільки пальцем в чоботі. На свого-пана гнобителя раб з роду кинесе лише тоді, коли того душмана вже хто другий звалив з ніг. Невільник з роду гне перед своїм паном не лиш катоване канчуком тіло своє. Ще більше гне ся в три погібелі його рабська душа. Побитий канчуком почіхаєсь; змордований тяжкою панщиною зітре з чола піт і зітхне глибоко... тай тільки всего. Руки проти ката не підійме, бо її здержує рабська душа. Вона ненавидить пана, але також боїть ся і поважає його; корить ся перед ним як перед висшим еством, уліпленим з іншої, панської глини. Зненавидженого пана раб має за полубога. За лихого і пакісного, але все таки Бога; за ество висше, зіслане на світ нарошне на се, аби панувати і катувати. Раб збунтуєсь проти свого пана хіба аж тоді, коли вже нема проти кого бунтувати ся. Коли того полубога скинув з трону, та з його руки вихопив канчук хто другий, то тоді і раб кине ся на безборонного. Спряче ся за чужі плечі і відтам стрілить. А ні, то на розбійничий лад засяде в ночі і втопить ніж в його... не груди, а в його плечах. Невільник з рабською душею проти свого пана, як довго він стоїть на ногах, в ясний день руки не підійме, дів явного лицарського бою за власну волю не стане.

Але як знайдесь брат лицар, що тіло раба виломить з тюрми, то тоді рабська душа не знає межі своєї волі. Не уміє користати з неї, ні обезпечити її. Вирубаний з ярма чужими руками, раб не хоче знати ні бачити того, що окрім него на тій самій землі живуть ще другі люде, та що свої лікті треба носити так, аби ними не розтручувати ребер сусідів. Рабська душа і чути не хоче про се, що для обезпеченя що лиш добутої волі треба частину її пожертвувати в користь сусідів; що хто хоче мати права, то також мусить взяти на себе обовязки. Увільнений раб не розуміє того, що і вільний мусить двигати ярмо... тото ярмо, яке на одиницю вкладає весь народ.

В хвили, коли весь український народ ставав одною вільною громадою, ні одному Українцеві не вільно було сказати „моя хата з краю“. В державі такої хати нема. Але карловаті рабські душі того ще

не знали, та не розуміли, що і вільний має обов'язок для добра своїх співгромадян, для добра і закріплення вивільненої волі всего народу та цілої української землі дати мірку, як не крові власної, то бодай свого власного поту робучого. А рабські душі не лиш не знали сего. Вони власну державність ненавиділи ще більше, ніж державність чужу. Хамом руководить люта, прелюта зависть. На світі вже з давна так водить ся, що завидуєш лише такому, що був рівний завидникови. Рабській душі гірш усього ненависний брат, до котрого доля усьміхне ся миліше ніж до нього. Завидує передусім своєму братови, а двигарями української державности були рідні брати рабів... козаки. Сім верстві народу, з котрої рекрутуєсь найбільша пайка його хамів, осоружна взагалі всяка держава, всяка державна власть, всякий лад державний. З держави вони безпосередньої користи не мають, а посередних користий не розуміють і не бачать. За те бачать і відчувають тягари на удержане держави, та обмеження необхідні для користи і добра загалу. „Чужий панує над мною“, мудрішує рабська душа, „і висмоктує кровцю з мого серця, бо він чужий і на се вліз до нас, щоби сею кровню розжити ся. Але щоби мені старшував мій сусід, мій родич, мій рідний брат?!... А я що?! Я гірший від него?.. Від мачохи? Не дідеш! Маче мені старшувати моя власна кров, то радше нехай старшує кров песь!“

От такі то люди, були: тоті, що перевезли ся на запорозький бік. Черняки, що ще за Богдана Хмельницького вихопили ся з панських рук. Вони волочили ся за його військами, живучи з відпадків війни. Тоті відпадки, подеколи дуже масні, не дозволили їм до нині вернути ся до їх предківського хліборобського промислу. Вони тинялись даліше, глядаючи за наживою. Тепер зглотили ся, постулювали голови до купи і радили, як би то їм наблизити ся до козаків, та виміркувати, чи не далось би позискати їх до спілки. Козаки собі ж хотіли підійти до черняків, бо наляпались почути від них „що нового“ в Полтавщині, та чи на шляху до Небулова і Гукова воздух чистий. Аби чернякам розв'язати язика, треба було вислати до них такого, що умів по їхньому балакати. Такого, котрого вони могли би взяти за одного з їх братії. Між козаками був такий. Семен, слуга Небулівського сотника, Степюка. Коли син

сотника Остап, молодий сімнацятьлітний парубок вибиравсь разом з побратимом Юрком на Запороже, сотникова упросила старого слугу Семена; аби пішов разом з Остапом, та нишком опікувавсь ним.

„Здорові були!“ гукнув Семен наближаючись до черняків. „Відкіля Бог провадить?“

„Від усюди“, відповів оден. „А куди тебе несе нечистий?“

„Ти, бачу, дуже вічливий... Гей небоже! Як би ти так відповів мені в моїм селі, з вулиці через пліт. Наговорив би я, з за плота, твоїй мамі, аби ти знав, чий ти син. І собаку спустив би.“

„А я когута п'устив би... на твою стріху“ реготавсь черняк. „Твоя мова крепка... Бачу, що ти наш брат. Чого ти причепив ся до городовиків?“

„Я з небулівської сотні, гуківського полку Вертаю у свояси, бо чув, що полк піде на Грабовацьку бити Ляхів... І Хмельниченка, що пристав до них.“

„Тоті“, вмішавсь в розмову ватажок черняків, Шарпило, „що справді хочуть бити Ляхів, ваять тепер на Запороже. Відтам, не з панської гетьманщини прийде їм амнь. Де там нашим городовим з їх старшиною до війни з ляцким панством. Ворон воронови ока не виклює. Ваші старшини також пани як і ляцка шляхта. Доки наших кармазинів не видучуть холера, або Сибір, доти не буде гаразду на нашій Україні. Найверш побийте вашу старшину...“

Шарпило заспівав такої парощи га се, аби Семен скорше наговорив ся, хто його товариш і як ставлять ся до черні. Як були се гордовиті городовики, то й не говорив би з ними про се, що мав на приміттю, бо тоті „недопанки“ не схотілиби панібратати ся з його гологою. Семенови ані гадки було перечити ся, бо знав, що не образумить їх. Протівно, рішивсь потакувати.

„Нашій старшині вже недовго пакувати. Запороже і московський цар возьмуть їх добре у руки. Вертаю просто з Січи. Бачив, що варить ся. Черни там велика, превелика сила. Вжеї вибрани гетьмана для України. На злість карма инникам дадуть їм такого гетьмана, що колись то вельможним гетьманам чистив чоботи... кошового отамана Бруховецького. Він тепер кличе ся кошовим гетьманом. Прийде на Україну з усею чернию. Прийде обрахувати ся з дуками старшинами.“

„Коли так, то чого ти саме тепер покидаєш Запорожжя; не ждеш, аж кошовий гетьман рушить з усею братією? Хиба ти не наш? Твоє товариство, хоч в лахміттю, не подабає на товариство черняків.

„Усякі між ними. Є голота, є і городовики. Я причепивсь до них, бо в товаристві безпечнійше. Ми чули, що вже і по лівім боці вештають ся кримські спільники Ляхів. Я простую до Небулова, аби на Запорожжя вигнати як найбільше людей, бо мені ані гадки іти з моім полком.

„А хто буде вельможному сотникови сіно косити? Що пан сотник, його осаул, його писар та всі його козаки їсти муть, як не буде людей, що свій хліб мелють в його млинах і дають пайку на військо? Чим його козаки будуть стріляти, як не буде людей, що, пючи пиво та горівку, платячи за перевіз, то що, зсипують до його каси свою керавицю, аби мав защо купити порох, кулі?

„У нас не так, як в иньших сотнях. У нас сотник дурний, бо не притискає народу. А народ у нас мудрий. Весь вписав ся в козацький реєстр, а сотник не счеркує їх. В і мають козачі привілеї. На старшину ні на військо не роблять, ніяких податків не платять, горівку самі гонять. В сотниковім млині дають лише звичайну мірку. Мельникови за роботу. Сотник, кажу, дурний. Має покладний гріш. Напрятав ще за ліпших часів, в походах на Турків, Ляхів. Тепер і сам жиє з того, та ще й оплачує сотенну канцелярію, купує порох, олово. Тим то й тяжко збунтувати народ проти такого старшини.

„Твій сотник справді якийсь недотепа. На військо давати власні гроші! Але ти помиляєш ся, гадаючи, що проти такого тяжко народ збунтувати. Навпаки. Хоч би сотник як лупив, то народ, проти голопятника не піде, бо в него нема що взяти. Але твій сотник справді мусить мати великий скарб, не вичерпаєму керницю срібла та золота. Лиш скажи се нашій братії!

Черняки зглотили ся навкруги розмовляючи. Слова „скарби, золото, срібло“ збентежили їх, розцікавили. Прислухувались уважно, лупаючи оден на одного очима.

„Ти, небоже“, промовив Зяблик, той що відгрожувавсь когутом, „мудро зробив би, як би пристав до нас, та провів братією до сих скарбів...“ Штовхнув Семена в бік, нахилився до него і шепнув до уха: „Нам

ціла тота братія не потрібна. Аби тільки були скарби та провідник... Знаєш добре, як до них дібрати ся?“

„Правду кажеш“, Семен відповів йому також пошепки. „До такого діла велике товариство непотрібне, ну, і... забогато рук до поділу. Вистануть два, три. Але де найдеш такого спільника, аби на него мож покластися?“

„Я поговорив би з тобою. Коби тут шинок! При чарці ти пізнав би мене... що моя мама недоріку не вродила, та що доброму товаришеви і я вірний побратим. При чарці говорить ся від серця, не кривить ся душею. І розумні думки родять ся

„В моім товаристві знайдеш яка кватирка. Сам бачив, що вчера пили. Але ніхто не дасть.

„Не хочу за дурно. Маю чим платити. Іди до своїх і розпитай. Не пожагуєш. Як той, що має горівку схоче дати її за яку золоту чічку, то відійди з ним на бік. За онту могилу, що якої пів версти за вами. Я поговорю з нашим отаманом Шарпилом, аби мене вислав до вас на підслухи та підмовляти до спілки з нами. Тоді зайду до вас за тото могилу.

„То братія Бруховецькою“. розповідав Семен, коли вернув до своїх. „Зараз довідаємо ся, які геройства за ними і які перед ними. Між ними є мочиморда і великий балакун. Прийде до нас купувати горівку. Казав, що заплатити золотом. Треба його добре підпоїти, то вищебече всьо. Беріть горівку і ходіть поза отсю могилу.

Юрко добув з навюченої на коня бесаги боклаг і пішов за Семеном. До них пристав також Остап. За часок пришкандибав Зяблик, двигаячи на плечех добре напханий міх. Йому аж очі заіскрились коли побачив боклаг. Простягнув руки по него:

„Стривай, небоже!... Всього не дам. Лише половину. Маєш фляшчку?“

„В тім то й біда, що не маю. Мусиш відступити цілий боклаг, бо до чого наділлеш?“

„Годі! Як не маєш посудини, то з торгу нічого не буде.

Зяблик почіхав ся в потилицю, думав, думав, ста порпати в мішку і виймив глек з салом. Сало викинув, глек витер полою і поставив перед Юрком. „Сип!“

„Ти вдурів? З горшка вхлюпаєєш.

„Годі! Така вже доля горівки. З горшка, чи з фляшки... мусить вихлюпати ся... до горла. Гадаєш, що з тими пару краплями буду возити ся? Що може по-несу до моїх? Добре, вийшов би. Всі кинули ся би на горівку, як голодні вовки на барана. Випю таки у вас. Сип!

„Горівка ще не продана. Ще не знаю, що дістану за неї.

„Не бій ся, козаче. Маю чим платити. Дам тільки що в корчмі купив би цілу бочку.

Зябчик знов став порпати в мішку. Видобув ключок завернений в онучку і розвернув її. Правду казав, що має чим платити. В онучці було пару червонців, троха срібної монети, золотий хрестик, дві срібні чарки, гудзи з самоцвітами, то ще.

„Дам отсей хрестик... Золотий.

„Не годить ся купувати святий хрест за чортів напйток, що лише до гріха наводить“, замітив Семен.

„Правду кажеш. Не годить ся“, відповів Юрко і віддав хрест Зябличкови.

„То може отсих п'ять гудзів? Також золоті. А то-то каміня в них, як яйце голуба.

Юрко придививсь гудзам. Пізнав, що не золоті, лиш позолочені. І камінь не був найшляхотніший. Звичайний туркус.

„Нащо мені то? Ними не причепуюсь, до мого лахмітя не причеплю. Хіба знов проміняти за горівку і пропяти. Покажи тоті ланцюжки.

„То було доразу казати, що маєш дівчину. Я був би зараз знав, що показати. А то тільки прогайнував часу!“ докоряв, подаючи два параменики з широго золота, прикрашені ізмарагдами.

„За тото дам горівку.

„Ого, козаче! За оба?

„То не годето. Срібло, помащене зверху золотом, аби срібло не стерло ся.

„Хто його знає, чи помащене? Може твоє правда, а може й ні. Тут нема золотаря, аби розсудив нас. Але хоч би й золочене срібло, то воно вартує більше, ніж твоя горівка разом з тобою. Даш цілий боклаг, то бери.

Зяблик взяв боклаг, наляв до срібної чарки і вихилив. Наляв в друге і подав Юркови. Трегою почастував Семена, четвергою Остапа. Кинув чарку в мішок,

приклав боклаг до рота і тягнув. Здорово тягнув. Відоймив від рота, висапав ся і знов приклав. „Добра“, хвалив, „Дуже добра. Але і добре заплатив. Не маєш кривди, козаче. І я не маю. Від решти мушу відгородити тоту, що вже всипав в себе. А ні, то ще вплю ся“. Добув з міха коржі. Став рвати зубами сало і закусував коржем. Одно і друге поливав горівкою.

Остап і Юрко лишили Семена коло Зяблика. Самі пішли до своїх. Оглядали так дешево придбані параменики.

„Оба однакі“, промовив Юрко. „Оден завезу моїй сестрі. Другий передай твоїй сестричці. Скажи, що то на спомин від козака, котрого вона була знайшла в саді, під грушкою в кропиві, та вихопила з зубів ваших собак. Хто знає, чи я нині козакував би, як би не вона. Ваші собаки не жартують.

„Тебе знайшла в кропиві? Я про се нічого не знаю. Був торік дома, але Настя не згадувала про се.

„Може забула. То приключилось ще перед двома роками, а їй було тоді не більше, як дванацять років. То так стало ся. Я був у вас і під вечір пішов на грушки. Виліз на тоту велику стару грушку, що геть при кінці саду. Гиляка, з котрій я стояв, вже була зморшавіла. Зломилась і я упав на плечі. Мене замоморочило. Коли вже цілком змеркло ся, служба зачинила ворота і спустила псів. Тоді Настя побачила мою шапку і нагадала собі, що я пішов в сад. Потерпаючи, що мене обсядуть собаки, а вони саме туди пустились була, й собі побігла за ними. Лай і гаркіг завели її під грушку, де я лежав в кропиві, все ще без тямі. Собаки вже були віддерли полу мого жупана. Відігнала собака і голосно гукуючи призвала службу. Першого парубка, що надбіг, вислала по воду. Вилляла на мене ціле ведро і я прочунав. Як би не Настя, то хто знає, чи собаки не були би зажерли мене. Я чув, що вони вже неодного злодія розшматкували. Нехай бодай отсею дурничкою, яка мене коштує лиш пару чарок горівки, віддячу їй.

Зяблик, як допавсь до тої горівки, то прикладав боклаг до губи, то зазірав до него, чи ще багато. Пив сам, але і не забував за Семена. „Пий, друже, аби була сила до роботи!“ Семен став потерпати, що як не розмовить ся з Зябличком зараз, то за часок взагалі

нічого не видобуде з него, бо горівка запоморочить його. Став обережно випитувати, до якої то роботи потрібна сила. Зяблик припивав, та розповідав. Пере-скакував з предмету на предмет, повторяв ся, але ви-щетавав всьо. Як би цілий його розговор з Семеном звід до купи і завів лад, то оповідане булоби таке:

„Наша ватага, то Ситницькі посполиті, вписані в ко-заки. Але ми спокійні люди. В козаки вписались, аби між людьми була рівність. Чужої крові не хочемо, але також не хочемо, аби нас займав хто. Отже нас не лишили в спокою. Як прийшла вість, що Хмельниченко іде з Ляхами і татарами, щоби Ситник відвоювати від царя до Польщі, то сотник зігнав нас боронити город. По кількох днях ми зміркували, що то не переливки. У Ляхів були великі гармати, котрими метали в город бомби. Одна така бомба впала крізь вікно в корчму, побила трох хлопів. Сама корчма згоріла. Та коби то сама корчма! Разом з нею згоріло пару бочок горівки... Отже народ зібравсь на нараду і пішов до старшини. Кажемо, щоби город віддати Ляхам, то бомби не будуть побивати людей. Тай може помилуване вимолимо. Як Ляхи возьмуть город силою, то всіх нас дадуть Та-тарам. Заплатять їм нами за поміч. Але сотник Собен-ко ні, тай ні. Висміяв нас, кажучи, що город видержить і пять літ облоги. І вся його старшина завзялась бо-ронити, хоч би до загину. Отже ми винайшли льох, котрим мож було видобути ся за город. Сим льохом Шарпило прокравсь до Ляхів, аби з ними замиритись. Хотів, бачте, народ спасти від загибели. Ляхи згоди-лись помилувати нас, як видамо їм козачу старшину. Не було иншої ради. Ліпше нехай пропадуть два-три упертюхи-кармазинники, ніж мав би загинати весь на-род. Шарпило вернув ще тої самої ночі і ми зараз взяли ся за діло. Счинив ся бунт. Ми спіймали та звя-зали старшину і сим потайним льохом відставили до ляцького табору. Аби Ляхам дати знати, що вже мо-жуть увійти в город, Шарпило підпалив якусь хату. В городі счинив ся гварт. Козаки, хоч ми їм сказали про нашу злагоду з Ляхами, хоч не знали, де старши-на діла ся, таки не хотіли здатись. Отже ми зміркували, що Ляхи покарають город пліндруванем. Щож було діяти?! Аби українська праця, тоті скарби, які жидова і козацькі дуки з цілої околиці напрутали в городі, не впали в ворожі

руки, ми випередили Ляхів і Татар. Заки Ляхи переби-ли козаків, що боронили брами, кождий з нас напхав до міха кілько лиш міг вдвигнути, вийшов потайним льохом за город тай у степ... Дурні козаки не здавали ся, а бились так, що вигибли до одного. З пімсти за ця оборону, бо Ляхів погигло у троє тільки, Ляхи ви-різали весь народ, не лишаючи в живих одної дитини. Відданих їм старшин вбили на palі.

Семена кортіло здоймити очкур, зашморгнути на ший сеї паршивої собаки та задусити її. Але переміг себе. Черняки мали на примітю якийсь новий злочин. Треба було з підхмеленого видобути решту. Ліпше не дати стати ся новому нещастю, ніж пімстити се, що вже минуло.

„Коли Шарпило був в польськїм таборі“ Зяблик зповідав дальше, „чув розмову Ляхів з Татарами. З сеї розмови виміркував, що оден татарський чамбул вертає домів, у Крим. За поміч, яку дали Ляхам, Ляхи позво-или їм ще на добавок вирабувати село Орчу. Татари підйдуть під Орчу завтра середопівночі. В пятницю на зорях нападуть на село. Що годні будуть потащити домів, тото заберуть; возьмуть ясир, і всьо проче зні-вечать. Старців і діти виріжуть а хати з рештою люд-ської праці пустять з димом. Шарпило і ми рішили кроваво пімститись на Татарах за зрабоване і виріза-не село.

„За село вже вирізане і вже зрабоване? Воно ще анї зрабоване анї вирізане. Ти хиба хотів сказати, що за такий хижаський намір Татар?

„Ще не вирізане анї зрабоване, але буде. Буде позавтра досвіта.

„Буде позавтра, хоч ви вже вчера, чи може ще раньше знали про се, що Татари загівають? І ти вже говориш про пімсту?!“

„Чи маємо Татар пропустити поуз нас з ясиром і усею иншою добичию? Ще може провести їх, аби під нашою охороною вернули домів? Чи ми, право-славні христіяни ще маємо поблагословити їх за се, що виріжуть православний народ? Татар мусимо покарати!

„Як ви православні христіяни, то ви з тою карою не смієте ждати аж до тої пори, коли Татари право-славний народ вже виріжуть. Ви, заки стали радити

над карою, повинні були перестерегти Орчан. Як доси не зробили, то тепер зробіть се.

„Хиба би дурні були! Як підемо за твоєю радою, то Татари не зрабують села, не буде що відбирати від них.

„Таким чином село вирабують та виріжуть не Татари, але ви, татарськими руками. Ви, православні християни,

„Пусте, православні; пусте християни. Орча ранговий маєток. Половина села козаки, половина поспільство. Людська праця і доходи з млина та горівки ідуть на полковника та його бахурів. Нема чого жалувати їх. Як Татари зруйнують село, то полковник не буде мати защо кулувати кармазинів та сапанців. Ми й так незбаром перебемо всіх кармазинників... нашими власними-руками. Аби тільки бугава попала в руки Бруховецького... Отже ми пробрались на сей бік, бо тут безпечнійше. Масло тут переночувати і завтра з полудня назад пробрати ся, бо Орча по тім боці. Але ми без військової зброї. Ножами і сокирами Татар готові не одоліти. Шарпило вислав мене до вас, аби я виміркував, чи ви не пристали би до спілки. Але я міркую, що чим менше товариство, тим більша пайка приїде на одного, при поділі добичі. Моє товариство дуже велике, а до самого діла, як ви пристанете до него, цілком непотрібне. Тут треба шабель і рушниць. Міркую що ви були би дурні, як би пішли до спілки, та ділили ся добичею з моім товариством. Возьміть до спілки мене одного. Я знаю, куди Татари, вже навантажені добичею вертати муть. Знаю, де Шарпило загадав устроїти засідку. Проведу вас.

При кінці розмови Зяблик вже загинув ся. Горівка подутала язик „А... а... а... пот... тому ти покажеш мені стежку до скарбів твого сотника...“ Похилив ся і заснув.

Семен лишив Зяблика під могилою і вернув до своїх. Козаки навіть не радили, коли Семен повторив їм все, що чув від Зяблика. Ще не скінчив оповідати, а коні вже були назад осідлані. Виряджались на той бік, аби перестерегти Орчан. Аби черняки не здогадали ся в чім діло, рішили перевезти ся не тут, але аж коло Переволочної. Юрко вислав двох звідунів в сторону табору черняків, аби допевнити ся, чи вони не підгадують

що дієсь у козаків. Але їм ані гадки було! Вони ж в тій нілі вже вирядили Зяблика. Самі навіть відсунулись далше від козаків, бо в так близькім сусідстві загадочного товариства було їм ніяково. Всі спали, крім одного Шарпила. Він сторожив і нетерпеливо дожидав Зяблика. Коли звідуні вернули з вісткою, що ніхто не слідить їх, козаки взяли коні за поводи і нишком пішли за Юркою гори рікою. Коні досісти і чвалом рушати, мали аж тоді, коли між ними а черняками буде така велика віддаль, що не почують тупоту копит. Саме в хвилині, коли Юрко задержався аби сісти на коня, щось промайнуло в кущах, що тяглися ліворуч. Гадаючи, що то звідуні Шарпила, Юрко підвів руки і козаків станули. Юрко хотів розлічити козаків в ланцюг, щоб чвалом обкружили кущі та спіймали ту загадочну звірину. Та до того не прийшло. З кущів висунулись два хлопці і, не скриваючись, подались до козаків. Запитані хто вони та за чим приходять, відповіли, що вони з купи, що прийшла з того боку, та що хочуть пристати до козаків. Юрко недовірливо спозирив на них. Мав підозріння, що то шпигуни вислані Шарпилом. Спитав а якої причини відчахнулись від свого товариства.

„Скажемо тобі правду, козаче!“ — промовив один з хлопців, Козюра. „Ми гірко каємося, що пристали до тої купи. Ми гадали, що то справді козаки. А то люди що не по правді живуть. Вони гірші тих нехристів. Їм не воля на умі, а грабівництво. І однаково їм ворог, чи свій. Аби лише було що взяти. З такого промислу не хочу жити. Ні я, ні мій сусід, Книшук. Ми рішились начхати на тамтих, та пристати до вас. З вами вернемо на той бік, домів. Ми з Небулівської сотні, Гуківського полку... Між вами є також наші краєвиги. Ще й тото хочемо сказати, що треба перестерегти Орчан, бо до Орчі мають позавтра загостити татари. Спасайте православний народ. Ми вас проведемо. Дорогу знаємо дуже добре.

Последні слова розвіяли сумніви Юрка. Коли хочуть спасти Орчу, то вони цілком певно відстали від ватаги Шарпила. Казав дати їм зайві коні і вони поїхали з козаками. Одначе для певности козаки взяли їх в середину. Перед самою Переволочною заступив їм до рогу сильний відділ козаків. Станув перед ними пів колу і далі не пускав.

„Чи ви сказали ся?!“ крикнув Юрко. „Вступіть ся і не гайте нас. Нам горить земля під ногами.

„Чи то не Юрко Смолин?“ спитав осаул Яким, що саме в сій хвили причвалав від перевозу... Твоє щасте, що ще на час наспів. За яку годину було би запізно. Тепер не пропустимо нікого ні з Запорожа до нас, ні на Запороже від нас.

Причина така: Грамотою з дня 13. мая (1662) цар наказав білгородському воєводі, князеві Григорієви Ромодановському іти з московським військом до Переяслава. Там він має скликати раду, аби вибрала гетьмана. На сю раду цар казав покликати нашого наказного гетьмана Сомка, його суперника полковника Золотаренка, московського підлизу єпископа Методія і запорозького отамана кошового Бруховецького з усею його старшиною і всім військом запорозьким. Ми знаємо, який тепер народ на Запорожу. Там зібралось тепер найпоганійше шумовинє. То не козаки, а люди, що жили би не з праці власних рук, а рабунком. Війску Бруховецького, як такий набрід мож звати військом, осоружний всякий лад. Воно стоїть за Бруховецьким, бо той віхоть московський обіцює черни, не то що будуть мати козачі привілеї, себто свободу від усяких тягарів, але що також будуть вільні від обовязку воєнної служби. Вони стоять за панованєм Москалів над Україною, бо колись говорив ім Пушкар, а тепер обіцює Бруховецький, що під царем не буде ні податків, ні воєнної служби Україною будуть правити оплачувані царем воєводи і народ не буде мусів годувати козацької старшини; Україну буде боронити московське військо, отже і козаки вже будуть злишні і український народ взагалі не буде потребував проливати власну кров в обороні власної землі. Найсильнійше тягне черняків до Бруховецького надія, що так він як і Москва позволять вирабувати козацьку старшину. Ми знаємо, що Москва кличе Запорозців на раду на се, аби Україні накинати Бруховецького. Щоби при його помочи і помочи черни взяти Україну в кліщі, вигубити козацтво і з нашого народу та з тої самої черни вицїркати послїдну каплю крови. Тому то я і полтавський сотник Буйвол порадили Сомкови, аби силою спинити заливу черни з Запорожа. Запороже має свою власну старшину, свого власного отамана кошового. Ми не

втораємо ся до вибору їх старшини, нехай вони не накидають гетьманів городовому козацтву. Сомко згодивсь і вислав нас з військом до Переволочної, аби понищити пороми, човни і плоти, не пропускати з Запорожа черни а на Запороже харчів. Саме тепер зачинаємо роботу. Потому підемо горі рікою аж до Кременчуга. Всюди понищимо перевози і всі броди обсадимо військом. Отсей відділ, що тепер сїдлає коні, поїде зараз долі рікою знищити пором при устю Орелі.

„Тоту роботу, пане осауле, будете мусіли відкласти на завтра. Нам треба пропустити на той бік одно товариство, котре маю охоту провчити, аби знало ріжницю між козаком і розбійником.

Юрко розповів про намірений набїг Татар на Орчу. Відділови, що мав іти нищити перевіз біля устя Орелі осаул Яким казав вирушити туди, але перевозу поки що, не нищити. Козаки мали скрити ся в лісі біля перевозу. Як „купа“ Шарпила перевезе ся, відділ мав нишком слїдкувати за нею, аби під Орчою, як треба буде, взяти її в два огні. Сам зі своїм військом пристав до козаків Юрка.

Шарпило, не дїждавши ся до півночи Зяблика, вислав двох звідунів.

Звідуні пішли, беручи свої клунки з собою. Ніхто в їх товаришів не дивувавсь, бо кождий був би зробив так само. В сій купі знав оден одного. Лишити свою „працю“ під опікою товариша, значило тільки, що „пиши, пропало!“ Нишком окружляючи місце, де, гадали, ночують козаки, звідуні підібрались аж до таборища. Знайшли його порожним. Пішли нахилця дальше і попали на сплячого Зяблика.

Оден штовхнув його ногою в бік. Він лише помурмотів і спав дальше. Бачучи боклаг, і самого Зяблика в блювотинно, здогадали ся, що купив у козаків горівку, впив ся і заснув. Через те й не міг звістити, що козаки вже пішли дальше.

„Що нам діяти, куме?“ спитав оден, спозираючи ласо на боклаг, в котрім ще була половина горівки, та на пузатий міх Зяблика

„Я, куме, сказав би вам щось“, відповів другий, так само влїпивши очі в боклаг і міх. „Як ми тоту безрогу оттутечки так лишимо, а до табору чейже не по-

тащимо його, то пропала решти його горівки і міх міх. Безпечно вкраде хтось.

"І я так думаю".

"То і ви кажете, що боклаг і міх безпечно пропали йому?.. Коли він те вже втратив, то не матиме кривди, як ми візьмемо. А ми, що разом з ним працювали на то, не прогнівимо Бога і не будемо мати й гріха, як поділимося оцим, замість дозволити, щоб якийсь злодій безпечно обікрав його.

"І я так гадаю. Степове право таке, що як я й знайшов щось в степу, то воно моє. Ми ж це знайшли. Ніхто цього не пильнує, бо він спить. Звідкіль ж ми маємо знати, що це його речі?! Мабуть хтось ішов туди пори нього, та якраз коло нього загубив.

"Напевно загубив. На що хтось дурний має знати? Ми перші знайшли й воно наше. Напевно що наше. Але, щоб це не двигати, краще буде боклаг цей випорожнити на місці.

"І я так гадаю. Але не тут, біля него. Ану ж і він пробудеться чортяка? Або Шарпило, не діддав нас, вишле других. З міхом Зяблика нам і так не вертатися до наших. Зяблик, як проснеся, верне й відбере.

"Безпечно відбере. Бери боклаг, а я беру міх. Процавай Зяблику. Процавай Шарпило.. Ходім! Уже на світ займалося, а тут не вертають ані Зяблик, ні оба звідуні. Шарпило взяв двох і цус-тисвся шукати за пропавшими. Не мало здивувався, як на місці, де козаки розклалися на нічліг, не знайшов нікого. Не міг збагнути, куди вони повіялись. Прийшли, щоб переправитись на той бік, але не зребили цього, бо був би бачив, як перевозяться поромом. Тут броду нема, а чей же плавцем не пробралися. Хіба пішли аж під Переволочну, а Зяблика та звідунів взяла з собою.. Шарпило подумав та рішився і свою ватагу перевести туди. З Переволочні ж було зручніше перестрінути татар повертаючих з Орчі. Зібрав своє товариство і повів їх за тропою-слідок козаків. Під могилою натрапили на Зяблика, який ще спав. Пізнали, що п'яний і тому до них не повернув. Хотіли його розбудити, але Шарпило махнув рукою.

"Нехай дальше спить, товарино! Таких товаришів нам не треба.

Ледви зробили пару сот кроків, попали на обох звідунів, які спали, держачи в обіймах порожній боклаг. Біля них були їхні клунки і міх Зяблика. Їх також казав Шарпило не будити, лише забрав їх клунки і міх, і повів ватагу далі.

Молодий Юрко віддав своїх козаків під провід осаула Якіма. До Орчі привели козаків Козюра та Книшук. Вели їх тим яром, котрим, як чули від Шарпила, мали прократися до села татари. Там, де й поширювався у бадку - було село. Якраз тоді стояли в Орчі сотні добре озброєного війська. Накануні гетьман Сомко довідався був, що проти нього, та проти москалів Ромодановського впрядився гетьман Юрко з ляхами і татарською ордою, та що вони простують на Переяслав, Канів, Кременчук і Бужин, а Сомко зарядив мобілізацію. Справжні козаки ще того самого дня станули готові до походу. Не так ті хлопці, що вписались були в козаки, щоб мати в себе козачі привілеї; бо одної ночі цезли з села всі молоді і здорові. Лишилися тільки баби, старці, каліки й діти. Так зробили не лише в одній і тій же Орчі, - але так було по всій Україні. В останніх днях грудня Сомко говорив царському послові: "Тепер усі зовуть себе козаками і ніхто не хоче платити податків. Коли ж покажеться ворог, - то не хочуть служити і тікають на Запоріжжя. Там собі рибу ловлять. Опісля змагаються, що службу робили й проти ворога хадили. Втікають на Залозрижжя, щоб не давати помочі проти ворога".

Орчанам ані гадки було, що татари так близько й що хочуть наскочити на село. Щоб у селі не було метушні, козаки Якіма не розповідали про це нікому, що знали. Розповіли тільки орчанському ж сотникові і зараз скликали раду старшин. На раді була вся старшина орчанської сотні; старшина, сотні Якіма, Буйвол, Юрко і Остап. Радили, як би їм зробити засідку.

"Гадаю", промовив орчанський сотник, "що смерком прийдуть сюди татарські звідуні, щоб провідати, чи в селі є яке військо і чи люди взагалі приготовані на набіг. Ма треба буде військо таки зараз вивести з села, щоб люди і татарські звідуні думали, що ми вже пішли в похід, та що село є безборонне.

Заграли церковні дзвони. Піп відправив службу Богу. По богодужбі вийшов з церкви та поблагосло-

вив військо і воно рушило з села. Козюра і Книшук лишилися в селі. Яр і балка ішли від сходу ід западови. Від півночи припірав до яру ліс. Козаки вийшли з села його западним кінцем. Коли село було вже далеко за ними, скрутили ід півночи в ліс і там скрилися, дожидаючи вістий від Козюри і Книшука. Татарські звідуні могли зайти в село з двох сторін. Могли зійти яром, туди куди прийшли були козаки, або від западу, балкою. Козюра і Книшук розділили ся. Козюра пішов горі яром, вийшов в степ і край стежечки ляг на мураві. Неначе припочивас. Книшук взяв сокиру і пішов в противну сторону, в низ балки. Там був березовий гайок. Зрубав дві берізки і також ляг, відпочати по роботі. Лежав і, окидаючи оком околицю, слідив зорко, чи не іде хто. Не довго ждав. Ще не смеркло ся, як в горі по сім самім боці балки виринули два верховики. Два хлопці, що їхали охяп. Над берегом задержали ся роззираючись за місцем, де могли би зіхати в низ. Таке місце було пару крок в праворуч від них, але дуже невигідне. Позсувались з коний і, ведучи їх за поводи зійшли в низ саме в тім місци, де лежав Книшук. Поздоровкались, та полягали біля него, припочати. Очевидно, між ним і пришельцями завелась розмова. Казали, що мандрують за Орелю, на Запороже. Хоч Книшук не питав їх, розповідали, що скрізь, куди лиш ішли, сила війська. Збирають ся на зазив Сомка проти правобічного гетьмана і Ляхів. Тепер в кождім селі стоїть військо готове до походу. Тільки жде на гетьманський приказ, куди йти. Книшук не треба було казати, з якого то кубла птахи. Ні сіло, ні пало... торочать про військо в кождім селі. То нарочно на се, аби балачка, неначе від нехочу, сама собою мусила зійти до того, чи в Орчі є військо. Саме тото, що балакали тільки про військо, хоч Книшук звертав розмову в инший бік, допевнило його, що то татарські шпігуни. Між Татарами жило тоді постійно чи мало Українців. Дехто попав був в полон, а видобувшись яким чином з неволі, лишивсь в Криму на сталий прожиток. Так з часта робили хлопці, що жахались вертати домів, де ждала їх неволя, гірш тої татарської, бо гірка панщина і кнут панського гайдука. Инших инша доля загнала у татарський край. Побусерменив ся, пристав до орди та разом з нею наскакував

на Україну, ходив лупити українські оселі. Такі то потурнаки, що зпали мову та звичай українського народу робили Татарами шпігунську службу. Книшук розповів їм, як то величаво весь народ села, саме сьогодні ввряджав свою сотню у похід, та що в селі не лишивсь ні оден козак, ні оден дужий хлоп.

Пришелці подивились на сонце, і підвели ся з землі. Казали, що їм пора в дальшу дорогу; що пройдуть кріз село, та яром вийдуть в степ. Взяли коні за поводи і велуч їх за собою, пустились ід селу. Книшук пішов з ними. Казав, аби провести їх до яру найпростішою дорогою. Вони, ідучи селом, пильно роззирали ся. Мусів говорити правду, міркували, бо не добачили ні козака, ні взагалі дужого хлопа. Самі баби, діди, тай діти. При вході до яру Книшук пожелав їм щасливої дороги і приостав. Як шезли за першими кушами, Книшук пішов за ними нахилця. Бачив, що денед приоставали, призираючись узбочам яру. При виході з яру шпігуни попали на Козюру. Від него почувли те саме, що від Книшука. Се до решти допевнило їх, що село безборонне, та що народови ані гадки про якусь татарську небезпеку. Коли сіли на коні і поїхали дальше, Козюра виліз на високу смерку, що стояла край яру і слідкував очима за ними. Помчали ся ід западови, саме в ту сторону, відки повинні були надійти татари. Прийшов Книшук і лишивсь сторожити. Козюра вивів спрятаного в хащах коня і помчав ся до ліса, спровадити козаків.

Коли смеркло ся, військо вийшло з ліса. Полусотня Орчан і козаки осаула Якими лишили коні і скрились в кушах одної спохилости яру. Другу узбіч лишили вільну, щоб кулі, які случай поніс би на той бік яру, не побивали своїх. Захоплені Татари не моглиб втечи тою необсадженою стіною яру, бо була дуже стрімка. Половина Орчан лишилась в лісі, не злізаючи з коний. Середпівночи сторожа розставлена в степу звістила, що Татари ідуть. За часок чамбул справді надійшов. У коний були пообкутувані лахмітем морди і копита. На те, аби пирханем та тупотом не зрадити приходу хижаків. Лишивши коні з кількома вартовими, Татари нишком зійшли в яр і гусаком прямували у село. Саме в хвили, коли передовик доходив до місця, де яр став поширюватись в балку; десь в горі кликнув сич. Татар-

ський гусак притямом станув. Передовик послідній, та дійвка в гусаку повалився на землю. Іто скрикнувши, хто без зойку. Татари скоро отямивсь. Зрозуміли, що влізли в засідку. Ще лиш не знали, де ворог усадовився, бо козакі пустили на них першу салву з луків. І тому ніщо ні гук, ні блиск не зрадив становищ ворогів. Роздалось слово команди і всі татари гешнули об землю. Татарський ватажок казав своїм прилягти до землі, щоб у темряві ворог не мав ціли. Оба хлопці, татарські шпигуни погибли від татарських ножів. Татари думали, що то вони зрадили їх. Думали, що як були в селі, то розповіли намірений набіг і порадили засісти на них. Ватажок сподівався, що зараз після луків, заграють і мушкети та зрадять позиції ворога. Тоді і знав би, котрий бік яру не обсаджений, або є слабший до оборони. Знав би куди справити своїх людей, щоби, або спасалися втечею, або укриттям. Але мушкети почали. Між тим верхові козакі вискочили в степ і, зами сторожа полишена при татарських конях похопилася, ударили на них козакі наблі. Все ж таки один вартоний заки поволів його булат, всиг вистрілити з пістолі. Татарський отаман здогадався, що коні в небезпеці, та як хто забере їх, то пропаде цілий чамбул.

"Назад, до коней!" - крикнув.

Татари схопились з землі, і стрільючи з луків на вмання, метнулись назад. Тоді щераз повинався град з козачих стрілів і загриміли ружинці. Чим ближче до виходу з яру, тим сильніша ставала пальба, тим гусак тіше встелювали доріжку татарські труни. До коней та ки не всіли дібратися. Град куль пришивив їх.

"Здавайтесь!" - гукну Яким.

Татари вже були без проводу, бо із отаман і заступник вже були між вбитими.

Шарпило, що надтигав від заходу, з думав був обійти село півколом, зійти в яр саме тим боком, котрий обсадили козакі та вдарити на татар якраз тоді, коли обвантажені добичею виходитимуть з села в яр. Хоча ж його люди були без пальної зброї, і хоч татарів була більша сила, Шарпило надіявся подолати їх несподіваним наскоком серед темної ночі. В темноті з захопленням з нечужа ворогом і невелика ватага здужала б втекти з ворога ножами, сокирами та довбнями. Непомічена ніким ватага виїхала в тихцем підійшла під саме село. Шарпило вже хотів завернути в бік, щоб обійти

село, коли в ярі гримнула перша мушкета - салва. Шарпило думав, що в селі про намірений татарами набіг та дожидали їх. Для него і його людей тепер не було іншого виходу, як кинутись у село та змішатись з орчанами. Тоді виглядало б, що і його ж люди причинилися до перемоги над татарами та мали б право до пайки того добра, яке орчани відіймуть від побитих татар. Якраз тоді, коли Яким взивав і наказував татарам, щоб піддалися, почув із сторони села крик: "Бий, риж!", "Риж, бий!", кричали, а не били й не різали. Стояли на місці. Татари загнулися, але тільки на хвилину. Побачивши своїх, як їм видавалося, противників, добули шаблі та з ревом стали проти них лавою. Яким повторив своє з черги візвання.

"Здамося!" відповів один татарин, "як відженеш оцих собак".

Козюра підійшов до Якіма і сказав йому, яка то поміч козакам наспіла... Тоді Яким відридив відді козаків, щоб всунулись між татар а геряків. Козакі станули двома лавами з мушкетами готовими стріляти. Одна лава станула лицем до татар, друга до ватаги Шарпила. Так відгороджені від черняків, татари покладали зброю на землю і дали себе пов'язати. Коли козакі стали ділити між себе татарські коні, та їх вантаж, до поділу зголосились теж черняки і заявили, що Шарпило зайшов татар з заду і тим допоміг перемогти їх, отже його люди чесно заслужили свою пайку.

"Вашу заслуженину безпечно дістанете!" - сказав, обурений Яким і гукнув на своїх хлопців. Козакі ж оточили їх. Зібралась старшина і присудила кож - ному по десять бучків.

"Тепер сезайте нам з очей!" - крикнув Яким.

"Наші стежки ще зійдуться! Відплачу!" - скреготав зубами Шарпило.

*

"Сусе Христе! То мав би бути мій син?!" - крикнула сотникова, коли перед хатою загавкали і заскавулили радісно собаки і в цій же хвилині відчинились двері і в світлицю увійшов Остап. Замість обняти сина, якого рік не бачила, - станула і яло-

мила руки і голосила: „Що з тобою було, дитинко моя? Соколику мій! Та у тім лахмітю, яким ти обвішаний не знайшовби платка і на онучку!

Сотник також не спроміг ся на слово привитаня. Лише пакав люльку та насупивши брови ходив навкруги сина і призивався йому. Не годен був збагнути, чи се кумедія, чи син може справді був у такій скруті. Сестричка Настя аж розплакала ся глянувши на брата. Остап добру хвилю любувавсь тим счудованем рідні і зареготав.

„Ви може й не знаєте, хто такий загостив до вас“, промовив, обіймаючи сотникову і цілуючи. „То я, Остап“. Таки ваш рідний син.

„Та що се ти, бачу сама“ відповіла мати, цілуючи сина. „Але в такім лахмітю?“

„Кумедія. Розповім коротко, бо хочу їсти. Ви, тату, вислали мене на Запороже. Там тепер не такий народ і не так там тепер водить ся, як тоді, коли то ще ви були Запорожцем. Інші люди, інша їх поведінка. Старих козаків, давних лицарів запорозьких там тепер ніхто й за віхоть немає. Там тепер панує чернь. Тота чернь, що вергла плуг, косу, ціп і молот, а шаблі ще не навчилась держати в руках. Тота ревнива чернь, що ходить боса, й гола, бо коня, сірак шапани і чоботи пропила, дивить ся на козака в жупані, а хоч би лише в сорочці, але цілій та чистій, гіршим оком, ніж на польського шляхтича в атласах і гаптованих оксамітах. На Запорожу тепер рівність. Така рівність, що як оден немає чого, бо против, то і другий не сміє мати. Як оден пропе чоботи, то і ти роззувай ся, дай йому. А ні, то роззують тебе так, що разом з ногою, що вилізе з твого чобота, з твого тіла вилізе твоя душа. З вовками жити, по вовчому й вити. Шануючи рівність в товаристві, хочаби мати голос на раді, та, отсе головне: обезпечити цілість, своїх ребер, козацтво на Запорожу носить ся тепер так, як вся чернь. В Січі тепер кождий такий як я. Таке не мине й вас, тату, як хочете вмерти своєю смертю. Тота філя черни, що тепер шумить на Запорожу, лагодить ся залляти цілу Лівобічну. Похваляють ся, що перебють всіх городовиків. Очевидно, насамперед дуків срібляників, старшин-кармазинів... Кажіть, мамо, принести якого стерва, або що й є готове... Хоч би й жареного черняка. Зім із шкірою та кістками, такий голден. Добудьте також все, що козак має мати на собі

окрім власної шкіри та волося. Нехай причепурю ся. Коли люди в селі побачили нас, то одні ставали роззявивши роти, другі утікали та зачиняли хати. Гадали, що якісь харчизи наскочили на село. Хотів би я бачити полковника в хвилі, коли побачить свого сина. Юрко також вернув. Іхав зімною

„Як вертав з тобою, то іхав майже попри нашу хату... І не вступив до нас?“ спитала несміло Настя.

„Він був такий чепурун як я, Насте. Мав такий голодренець та шанталавець показати ся на очі чужим людям? Мамі, татови? Мав козак-парубок світити грішним тілом перед тобою? Ха-ха-ха! Як скине з себе шкаралушу черняка, то приїде... Ага... Чому ти не похвалила ся, як я тогді був дома, що ти Юрка знайшла в кропиві? Та ще саме тоді, коли наші собаки обсіли його так, як запорозькі черняки обсідають кождого необібраного козака. Казав мені, що як би не ти, то вже тоді булоби звисало з него шкаматя, але з його власної шкіри і його власного мяса.

„Бо се давно було“, відповіла паленіючи. „Як ти тогді приїхав був, то від того часу рік минув. Я призабула. Та й того, що й відогнала собак, не таке велике діло було, аби довго тямити, та щей по році чванити ся тим.

Настя неправду сказала. Про сю пригоду під грушкою вона не забула. Братови не згадувала нічого, бо потерпала. що готов з її лица вичитати, що тоді сталось. Коли Юрко прочуняв і від Насті почув, в якій небезпеці був його одяг та його власна шкіра, обіймив її і вицілував.

„Ти призабула, а він ні. Огоді розповів мені про се. Ходи до моїх вюків. Там є щось і для тебе... Подай руку... Гарне?“ спитав, заціпивши нараменник.

„Гарне, дуже гарне!“ шепнула, озирваючи золоту цяцьку. Обіймила його шию та поцідувала.

Остап вихопивсь з її рук та став рукавом витирати уста. „Чужого не хочу. Ось чому з моїх уст стираю твій поцілуй. Не мені він належить ся, бо тото золото не від мене. Як в той спосіб хочеш подякувати за дарунок, то цілуй Юрка. Про мене, кілько хочеш. То від него. Аби ти не забула, казав, що знайшла його під грушкою в кропиві, коли собаки вже наважились обгризати його кости... А ти чого так спа-

леніла? Диви, диви!... Тобі ж тоді було не більше, як дванадцять років!

"Що педтеш дурниці?!...Бери то золото назад. Не потребує."

"Жартую, сердень, жартую!" утихомирював, обіймаючи і відуючи її... "Та про те, як би він...теє то не жартує. Ліпшого не знайдеш під сонцем. Хіба що вже є який інший на примітю..."

"Дурний ти!" сказала надута і відвішла. Пішла просто під ту історичну грущу. Сіла на мураві та призадумалася. Хто то можн знати, про що дівча мріяло?!

"Добре, що ти вернувся", промовив сотник до сина, коли той зацитькав голод і переодягнувся. Те пер у нас дуже тяжкі часи настали. У військку погано і вдома погано. Через ту довгу війну зледащів весь народ. Тільки років така сила народу не думала про завтрішній день, жила без праці на власні хліб, а з грабунку. Суспільство здурило. І само жде на манну з неба, і військку каже ждати на цей дощ біблійний. Буває в світі та бачив скрізь таке, що один проливає кров в обороні рідної хати, а другий годує тамтого, бо своєї крові шкодує. У нас не так. Ось наш городок. Як наступ татарів чи ляхів, то весь нарід валить до Небудов, щоб захиститися за його ровами, валами та частоколом. Але, як рів обсіплює і треба його направити; як треба зрубати в дуба і привезти з ліса аби залатати частоків, то робітника нема. "Не на те" кажуть, "Хміль воював з ляхами і панами-шляхтою, аби ми сотникові кармазиноків робили панцину! То його город не наш". Я обновив укріплення, знаси ки? Упривілегованими козаками. І то справжніми козаками а не тими, що в реєстр вписалися тільки на те, щоби мати козачі привілеї. Про те аби якому старшині хто виорав поле, змолотив збіжжя, або накосив сіна і гадки немає. "Ми всі рівні козаки!" гукає поспільство. "Старшина вже й так розжилась нашим потом. Нехай пан сотник, пан полковник самі беруть за соху, він та косу!" Я трохи робив на митами. Але тепер і тих нема. Всі пішли на Запоріжжя, до Бруховецького. Один Козак помагає другому. І я вже косив. Моє та осаудове віно. Я помагав йому, він мені. Добре, що ти приїхав. Можеш зробити решту сіна. Треба було бачити щасливі злорадством лица черняків, коли поставили коло сина

жатки та придивлялись наші роботи. "Прізьте, кармазини!" тішились. Досі, то ще пів біди. Один козак угодить другому і якоесь обробимося. Але, що буде, як козантво піде в похід? Як всі здорові парубки і батьки сядуть на коні та понесуть свої груди протикуль, щоб суспільство могло спокійно їсти свій хліб та вигріватися напечі?! Козачі жінки і матері драбні діти, брати та сестри з голоду пухнуть і замерзати. Ніхто не поможе їм хліба зібрати, нарубати дров. Бо... "бо не на те Хміль бив ляхів, щоб козанкам робити панцину! Нехай виздыхають козачі дуки орібляники!" гукає чернь! І до військового скарбу суспільство не хоче дати ані зломаного шельога. Ні в манні не платить ні на горілці не дасть заробити. Тепер маємо йти в похід, а моя сотня навіть пороку не мала ні олоза. Все те я купив. За мої власні гроші, які придбав тоді, коли не мав чести бути сотником кармазином і не мав рангового маєтку. Харчі, сіно і все, що сотня в поході мусить тадити за собою, козачи придбали самі, власним коштом. На військку чернь не хоче ні платити, ні робит, бо тепер рівність щоб хоч єдність серед генеральної старшини. А то жеться між собою. От хоч би Сомко і Золотаренко за ту булаву. Коли ляхи всидували Хмельниченка відчакнутися від царя та взяли в свої руки-кігті Право-бічну; ми на раді в Козельні вибрали гетьманом пероладського полк. Сомка, брата першої жінки Богдана. На біду братови третьої жінки покійного гетьмана ніжинському полк. Золотаренкові також заблагдоса в булави. Один бороздить другому. Москва мабуть хоче мати гетьманом Бруховецького. І тому не вважає Сомка справжнім гетьманом, а за наказного, доки не постане в пір'я московський підлиза Бруховецький. Щоби то знайшовся такий, щоб замирив обох суперників, щоб один став гетьманом, а другий його правою рукою! А ні, то булаву захопить гетьман черняків. То ді козачу старшину заступлять царські вояводи, а і вери і урядники, а козаче військо-московські ратники. Україна з усім своїм народом стане дібною короною Московщини.

"Нас саме у цій справі прислано сюди. М е не і врка. Вислали нас до лівобічної старшини. Вигов-ський, Богун і Дорошенко. Ці три є тепер, сказати б ютавою генеральною старшиною Правобічної. Іх ме-

тою є взяти під одну булаву, зєдинити в оден вольний край всі українські землі від Дону аж по Віслок. Лиш се не може стати ся з нині на завтра. Перешкодою є, не так чвари між старшиною, як ревнивість поспільства і тої частини рядового козацтва, що набралось з черни. Через того Правобічна не може збути ся Ляха, Лівобічну заговтує Москва. Як тому козацтву боротися проти Польщі, коли на кождім кроці грозить йому скритовбийчий ніж черняка?! З одного боку напирють на них польські війська, з другого бунт черни. Старшину з власної кости і крови наша чернь ненавидить більше, ніж польського пана. Тота зависть і ненависть жене поспільство в обнятя Москви, котрої наш народ ще не знає. Польщу міняє за Москву, не знаючи, що яке їхало, таке здибало. Правобічна трійня, Дорошенко, Виговський і Богун станули на тім, що лядське і московське ярмо зломити та всі українські землі зєдинити в оден вольний край здужаємо аж тоді, коли поспільство, котре Ляха вже знає, пізнасть ще й Москаля. Всі українські землі аж тоді опинять ся на віки під одною булавою, коли поспільство подумась до того, що і йому буде ліпше, як нами правити ме не чужа, а своя власна старшина; як його хати боронити ме не чуже, а власне військо; що весь народ мусить годувати та зодятати тих, що його боронять та правлять ним; що кождий син української землі мусить для блага усіх двигати якийсь тягар... жертвувати, як не кров свого серця, то піт свого чола. Аби чернь до того додумалась, мусять дати їм школу, але добру школу, самі Москалі. І Ляхи ще замало провчили наш народ. Отже треба ще на часок лишити його також в школі польській. Аж тоді, коли народ стане жалувати за власним війском і за власною старшиною, прийде пора зібрати всі наші сили, аби за одним махом стати панами на нашій землі. Чернь, правда, і тоді не допоможе. Але встане, як не буде бороздити. Коли з заду не буде нас сіпати черняк, будемо такою силою, що повалимо Польщу і Москву. Як би сила була замала, то є такі, що допоможуть. Поможуть нам тоті, що помагали батькови Богданови.

«Як провчиш тоту темну товпу? Хиба сядеш за гніруч та впустиш, тут Москаля, там Ляха, аби гуляли по своему, руйнували край та вигублювали народ?»

«Не инакше. Нас обох покликали були з Січи до Чигирина саме на те, аби ми переказали їхню думку старшині Лівобічної. Вони гадають зробити так. На Правобічній скинуть Хмельниченка, і виберуть лядську мийку, Павла Тетеру. Нам радять вибрати мийку московську, Бруховецького. Там будуть черни давати школу Ляхи, тут московські воеволи і ратники. Аби і правобічна чернь перестала надіятись ратунку від Москви, поведуть її з польської школи у школу московську. Скинуть Тетеру і дадуть край під булаву Бруховецького. Так обабочна чернь скоро нарозумить ся. Стане жалувати за тими часами, коли то верховодили осоружні кармазини козаці. Аж тоді для козацтва прийде пора наново підвести голову. Початок буде тяжкий, бо край буде в московських руках. Але Дорошенко працює, аби дістати турецьку поміч. І дістане її за те, що Україна згодить ся на протекцію турецького султана. Тота протекція не страшна, бо Туреччина ні троха не мішась до внутрішних справ тих народів, які доброті пішли під руку султана. Коли новий гетьман при помочи турецького війська вижене з Придніпрянщини решту Ляхів і Москалів, піде з усім козацтвом ід западови і затичить бунчуками Віслок. Всі українські землі опинять ся під одною булавою.

«Коби то всьо так склало ся, як погадалось! Але ворогом України не лиш чужі, не лиш наша чернь, але і честолубивість наших старшин. По сім боці суперничають Сомко і Золотаренко. По тім боці певно не ліпше.

«Там у тім не так зле. Є чимало таких, що пруть ся в гетьмани, але то пусте. Ніхто не постоїть за ними. Лиш одному Тетері, як я вже згадував, сама старшина хоче дати булаву.. до якогось часу. Хто після него має стати гетьманом, спершу Правобічної, опісля й Лівобічної, навіпслід Соборної України, ще не порішено. Булаву хочуть дати одному з трійні. Виговський рішучо відказав. Каже, що його чернь так зненавиділа, що хоч би покорила ся старшині, то йому самому не простить розгрому пушкарівців, та різні, яку справив сему великанському збродови горлачів, неробів, мочимордів, конокрадів і рабівників-горлорізів. Богун також відмагаєсь, хоч з него був би найліпший гетьман. Його шає козацтво і чернь сьак-так навидить. Його вдача, каже, така, що буде добре правити самим війском, добре

бити ворога. Але до того, щоб правити цілим народом, щоб крутити чужими державами, не має вже хисту. Коли Виговський не хоче, каже, то нехай Дорошенко ж бере булаву. Виговський буде йому розумом, як був батько — кові Богданові Хмельницькому, а Богун — правою рукою і мечем. "Розторощу на прах і пух все, що полізе поперек його дороги!" На біду і Дорошенко не хоче брати за булаву. Каже, що він торгується з турками, щоб купити їх поміч. Як би взяв булаву, то усякі завиди будуть йому бороздити, кажучи, що він запродав Україну нехристови задля власної почеси та корита. Як би й прийняв булаву, то на те, щоб такі зараз, як тільки зєдинить Правобічну з Лівобічною, — передати і гетьманові Лівобічної. З поміж наших старшин Дорошенко і оба його товариші найрадше бачили б гетиманом Соборної України Золотаренка або Сомка. Усі три просять лівобічну старшину, щоб помирив їх обох. Як один поступиться другому, то тамті зобов'язуються дати булаву гетьманові лівобічному. Очевидно аж тоді, коли Бруховецький надійсть черні і остигидить її московською протекцією.

На другий день приїхав полковник з осаулом і Юрком. Сотник з полковником і осаулом заперлися в хаті-світлиці і обговорювали все те, що переказали їм Юрко і Остап. Остапа не було дома, — пішов до попа, а Юрко почав оглядатися за Настею. Не бачив її років два, отже був цікавий, як виглядає, чи дуже виросла. Обійшов хату, ціле подвіря, але ніде не найшов її; і тоді пішов у сад пустившись просто в сторону груші. Побачив там жіночу постать і догадався, що це Настя. Побачивши його, Настя станула мов безрадна. Вона чомусь була певна, що він знайде в сад і її знайде. Але тепер, не знала чому напав на неї жах. Вже зробила пару кроків, щоби скритися, та поза кущами дібралася до хати. Але, як і він її побачив, то було б ніяково тікати. Якось сила задержувала її. І боялася, без свідків бути з ним, і тужила за розмовою, хоч і байдужою, але за такою, щоб ніхто не підслухував.

"Як це чудово склалося", промовив Юрко, поздоноквавшись з нею. "Коли ми в останнє бачилися, то ти знайшла мене, якраз ось під цією грушею. Тепер, по 2х

роках в перше бачимо ся, я тебе знаходжу під тою самою деревиною. Показала дорогу, раз тобі до мене, раз мені до тебе. Чи не сидить у ній наша доля?... І яка? Добра, чи лиха?

"Лиха, бо ти упав з неї. Троха тебе життя не збавила. Як така доля у ній сидить, то скажу зрубати її. Аби не накоїла якого лиха. Вона вже й так дуже стара. Сего року цілком не зародила.

"Лиши її. Не кажи рубати, бо я хочу ще раз упасти з неї, аби ти ще раз знайшла мене.

"А гій! Як би не те, що я сама бачила, як ти лежав, на плечех, то тепер, чуючи, що тобі забাগло ся, гадала б, що ти тоді упав на голову.

"Не знаєш чому мені таке забাগло ся, тому й дивиш ся. Я надіюсь, що як би ще раз упав так, то ти знов знайшла мене тут загроженого собачими зубами. Ти знов спасла би мене і я мав би нагоду ще раз подякувати тобі... так як тоді подякував. Лише я тоді не бояв ся, бо ти ще була дитина, Тепер... не знати, що на таке сказала би горда сотниківна.

"Що на таке сказала би горда полковниківна, твоя сестра, як би таке в вашім саді мій брат Остап?...

"Добре, що свідчиш ся моєю сестрою і твоїм братом. Скажу тобі, я сам бачив. Остап не пішов до попа, а приїхав до нас. Я його такі лишив там. То було саме так як ось тут, в нашім саді. Він з нечєвя обіймив мою сестру і поцілував. Крепко поцілував...

"А вона що сказала?

"Не сказала нічого. Лише махнула рукою, так що йсму з одного боку лице спухло...

"Добре йому так. Аби бодай з місяць ходив з кривим лицем.

"Не буде ходити з кривим лицем, не буде. Воно і з другого боку напухло.. Сестра в одну мить схамінула ся. Метнула ся до него, обіймила шию і, аби не гнївав ся, так вицілувала, що лице вирівнало ся. Лише воно стало округліше... Коби то так мені! Не завадило б. І так люди кажуть, що я змарнів.

"Тобі лиш пусте в голові", відповіла паленіючи.

"Я не пустій... І тото не пусте.

Подадала ся в зад, бо Юрко простягнув до неї руки.

Під одну булаву!

„Кажеш, що ти не пустій. А я тобі кажу, що як не хочеш, аби я утікла від тебе, та віддала отсей да-рунок, за котрий ще й не подякувала, то лиши між нами три кроки відстані.

„Бачу, що таки мушу лізти на грушку, бо инакше нічо не вийде з того. Полізу і ще раз впаду. Вже не в жаливу, бо бачу, сего року не зародила. Впаду тобі під самі ноги.

„Лізь, як вдурів. Як забув, що ти вже не пусте хлопчище, а козак. Лізь на самий вершок і падай. Про мене, й на голову! Та не на мою, а твою власну.

Юрко плюнув в руки. Обіймив грушку руками й ногами і за хвилию стояв на першій гіляці. Настя за-клала руки за спину та сміючись ждала, що з того вийде. Думала, що козак осмішить ся, бо їй ані гадки було, щоби він не скочив, а нарешно упав. Була цікава, як викрутить ся з того жарту.

„Овва!“ каже. „Так низько. Таку штуку і я втялаб.

„Може й тепер ще мало?“ спитав, коли задер-жавсь о три сяжні висше.

„Лізь ще далі, лізь! Аж на сам вершок... Козаче... ти вдурів?“ скрикнула, коли побачила, що Юрко по-слухав її і зупинивсь на сухій, зіглілій гіляці, яка під тяжким парубком мусіла заломити ся. „Злізай... ради Бога!... Навіжений, злізь!“ кричала, коли галузь стала тріщати і посипалось порохно.

Юрко знав, що галузь під ним довго не вимер-жить. Він обезпечив себе, держачись цупко другої, здо-рової гіляки.

„А тепер що буде? Я паду!

Настя лиш охнула і закрила руками очі, бо галузь затріщала, зломилася. Юрко гепнув біля неї, саме, як се був сказав, перед її ногами. Йї дух заперло, бо Юр-ко, обіймивши її, так пригорнув до себе, що трохи не задавив. Що йому нічого не стало ся, почувла на своїх власних устах.

„Що ти робиш... що ти робиш?!“ шепотіла, ви-хоплюючись з його рук. Трусилась мов у лихорадці, ледви стояла на ногах. „Ти не добрий, дуже не добрий!“

„То через твого брата. Який він, такий я. Моя звичка така, що око за око, зуб за зуб. Остап важить на мою сестру, то я від него відійму його сестру... як де не ляжу головою... Будеш, Насте, дожидати мене?

Відповіла тим, що вже не броронила ся, коли він ще раз пригорнув її до себе.

* * *

Гетьманови Богданови чистив чоботи і коня, в по-ході варив кашу та мив горінки, вилизавши їх, служка Іван Бруховецький. Коли по смерті Богдана гетьманом став Виговський, а Юрка Хмельницького вислали до Ки-їва аби там у школі набравсь розуму, Бруховецький поїхав з ним... чистити йому чоботи, замітати його ха-ту, то що. Забаглось Юрасеви гетьманувати. Його ві-хоть був не аби який киришник. Отже Юрась дав Бру-ховецькому гроші та вислав його на Запорозжє, аби бунтував проти Виговського Запорожців і всю україн-ську чернь. Місіонар справив ся так добре, що чернь і Запорожці звалили з ніг творця Українського Князь-ства від Дону по Віслок, а разом з ним і величне діло його. Борба проти Виговського, козачої старшини і всего городового козацтва; борба проти кожного, хто мав на хребті щілу сорочку, зробила його божис-цем черни. Чернь мала тоді на Запорозжю перевагу над справжнім козацтвом... Бруховецький став кошовим ога-маном. Паний тим достоїнством, загадав досягнути по булаву соборної України. Йому було байдуже про се, що ним гідилось родове козацтво і всі ті, що Укра-їну хотіли мати самостійною державою. Руками черни та москалів надіявсь загорнути працю кількох поко-ління козачих, хоч би мав розгрозити їх діло, діло рук щілої низки таких велитнів, як Сагайдачний, Бог-дан Хмельницький, та соток тисячів погибших у бою і закатованих. Чернь вже мав за собою, бо проголосив рівність прав, без рівности обовязків. Тепер ще лиш треба було допевнити ся, що за ним стане московський цар. Стіваном того війска, яким це загадав був за-нуздати козацтво, був белгородський воевода, князь Ромодановський. Бруховецький провідав, що князь в не-далекім від України Путивлю. Він поїхавсь туди. Мос-калі не довго балакали з ним. Досить було розмови одного вечера, аби допевнити ся, що то на щирій хам-ська душа Лучшого гетьмана для країни, яку хотіли за-неводити і висмоктати. Москалі не знайшли би, хоч би запалили всі свічки світа. Ромодановський не зраджу-

вавсь, за ким він. Все казав, що рішати буде вільний вибір. Кошовий всеж таки набрав духа, бо зміркував, що князь чогось то не долюблює Сомка, найгірзнішого його суперника. З Путивля Бруховецький не вернув ся на Запороже, лише поїхав до Гадяча, куди з Запорожа покликав був цілий полк черни.

Іхав не сам. Його коня вів чура за панським ридваном. Він сам сидів в ридвані проти пані Сокорової та її доньки Ванди. З мамою познакомивсь при вечері у Ромодановського, саме тоді, коли вернула з Польщі. З кількох підслуханих слів, коли розмовляла з князем, кошовий здогадався, що то агентка українних вельмож польських; що вона посередничить між ними і Московщиною. Як би його посадив на сто арабах, був би не počував себе таким щасливим, як тепер, сидючи на кріслі вибиванім адамашком, між князем і такою красою. Ще з роду не сидів між таким панством. З одного боку клепає по його рамени князь. Сам князь, власною рукою. Не бє, як то бувало, робив Хмельницький, але приязно клепає! З другого боку, Соколова, розмовляючи з князем нахилялась до него поза плечі Бруховецького і, мабуть поневільно, притулювалась до його рамени теплими, елястичними грудьми... Збентежений вхопив чашу і вихилив до дна. Аж затрусив ся, коли вона вхопила його за руку та стала призирати ся перстеневи. „То ваш герб?“ спитала.

„Гербу не маю ніякого. Я Запорожесь, а на Запорожу для шляхти місця нема. Хто раніше був шляхтичем, то між Запорожцями мусить забути про се.

„Але ви, як я чула, засядете на Україні гетьманом городового козацтва. Там шляхецтво не пошкодилоб вам. Аби пани не цурались вас, а посполиті аби знали, що вони вам не рівня. На Україні гетьман те саме, що в Польщі король, що в Москві цар. Як гетьмануючи, будете цареві вірно служити, то доробите ся московського шляхецтва. Цар зробить вас дворянином. Ні! Се для гетьмана за мало. Зробить вас боярнном. Згодом, то і князем можете стати. Таким, як отсей Ромодановський.

Говорила се вляливши свої великі, чорні, в його також не погані очі. У відповідь кошовий знов ковтнув повну чарку. Така була його перша стріча з Соколовою. На прашанє дала йому польсько-панським.

звичаєм руку... поцілувати. Підхмелений держав тоту лужку ручку незручно. Стискав та раз пораз слинив. Цілував би може так і до раня, як би була сама не вихопила з його медвежої лапи та не щезла в сусідній світлиці. На відході шепнула йому, аби завтра в вечір зайшов до неї. Розповість йому новини з Польщі. Почує, що говорять про него, про запорозького льва. Він, очевидно, скористав з запросин. Хоч гетьман черни, надів жупан і кунтуш. Ідучи до такої великої пані, ковтнув, на відвагу, добру чашу оковити. Іти було не далеко, до сусідної гостинниці. Приняла його в невеликій комнаті, оббитій турецькими килимами. Просила його сісти біля себе, на низькім турецькім дивані. Перед ними на дзигличку орієнтальні ласощі, збан солодкого вина і дві чарки. Хоч вже дома напивсь був на відвагу, сидів мовчки, не знав про що і як заговорити. З такими панями в їх власних хатах він ще не балакав. Ще й се онесмілювало його, що не знав, чоґо вона казала зайти до себе. Лиш тоґо здогадувався, що має щось сказати про його кандидатуру на гетьманство. Вона не зачинала нарощне, а він забув язика в роті. І не знати, як довго була би тревала тота мовчанка, як би не вино перед ними. В розпуці, шоґне годен знайти предмету до розмови, рішивсь зачати від вина. Не ждучи на запросини, вхопив за збанок і став наповняти чарки.

„Вибачайте, але мені горло висохло так, що говорити не годен. Міркую, що се вино ви поставили не на те, аби на него лише дивити ся. Як стану гетьманом, погощу вас у себе.

„Говорите так, як би булава вже була за вашим поясом. А то ще вилами на воді писанє. Про сю булаву рішати ме не одна чернь. Рішить царська воля. І слово Ромодановського заважить. Воєвода потягає за вами, але в Москві і Сомко має багато прихильників. І між Ляхами є його приятелі, — додала, бачучи, що гість поблід. — Бо треба вам знати, що про се, хто має стати гетьманом в царській Україні будуть рішати не одні Москалі, але і Поляки. Не гадайте, що як Польща і Москва воюють з собою ізза тої України, то вони вороги собі. Ціла тота московсько-польська війна, то чиста комедія. Чому воно так, довідаєте ся пізніше. Саме в сій справі я приїхала до воєводи. Приїхала,

знов поїду і ще раз приїду. Що тоді привезу, те й буде. Або вас виберуть вольними голосами під опікою московського війська, або кого іншого без тої опіки.

„Ви? Баба і Ляшка? А вам яке діло до Українських справ?!

„Чи ви чули коли, що таке дипломатія, та що у тій дипломатії дуже часто рішення жінки? Тепер ваша судьба не в руках воеводи, ані навіть в царських руках, а в моїх. Я рішення-му, хто дістане булаву.

Встала, випрямилась на весь ріст і горіючими очима міряла його від стіп до голови. Він також підвівся. Впив зір в її очі... Хотів вичитати: перехвалка, тото, що сказала, чи правда. Ще як був у Богдана, чув де-що про дипломатію, та що державні мужі з часта працюють жінками, навіть в найважніших справах. Вона могла бути шпіоном, що визбирує та доносить до Москви все те, що цар потребує знати про ріжних людей; в сім случаю про кандидатів до булави. І таке можливе, що той, що рішення ме, задурений у ній, та робить все, що вона лиш захоче? Щось у тім є, бо якого дідька баба товче ся між Москвою і Варшавою, а тепер заїхала аж до Путівля. до чужого її московського князя! Сяк чи так, не пошкодить підборити ся гарній бабі. Солодке і сильне вино додало йому смілости.

„Про всі справи на землі — промовив — рішення, отже і про гетьманську булаву рішення муть люди. А люди людьми. Будь він воеводою, князем, а то й самим царем, в однім всі вони однакі. В однім вони таж саміські, як і простий козак. Всі вони мають одну кров, однаке мясо. Як яка гарна спокусниця стане перед князем-воеводою, ось так як тепер ви стоїте просто мене; як гляне на него такими очима, якими ви тепер осліплюєте мене; як возьме в свої оксамітні долоні його руку і скаже „по сьому бути!“, то він припаде до її ніг і питає: „лише тільки?!“ „Князь Сомка не долюблює. Але як ви скажете йому, щоби гетьманом зробив Сомка, то, хоч весь народ за мною, булаву дістане царський ворог.

„А ви, хоч знаєте се, такі пихаті! Не хочете просити мене, аби я за вами подала слово“, промовила, беручи його за обі руки і нахилиючись до него. „Хиба вам булава байдужа? Булава і моя приятель!

Не видержав довше. Бух, на землю та обняв її коліна.

„Поможи мені, ратуй мене! Як який ангел чи чорт не постоїть за мною, то Сомко таки готов виграти, а я стану посміхом у людей. Як мені не допоможе велике московське військо, то моя чернь проти козачого лицарства не стоїть ся.

„Встань, сядь коло мене, побалакаємо. Чокни ся зі мною... Так... Тепер слухай... Булаву дістанеш, але... але“, промовила стискаючи його рамя над ліктем, що трохи не зойкнув, „як за тоту булаву заплатиш мені... головою Сомка. Як присягнеш, що зараз по виборі голоза Сомка покотить ся під ноги твоєї черни...

„Лише тільки?!“ крикнув схопивши ся на рівні ноги. „Лише одна голова одного Сомка, мого суперника? А голова Золотаренка? Голови Третяка, Попкевича, Бута, Силіча, Ширяя і інших і інших старшин, не забавлять тебе? Кажи! Дам тобі всі. І з сего і з того боку. Головами кармазинів встелю цілий двір твій, вимощу дорогу аж до самої Москви.. як їх буде тільки.

„Присягнеш? Поцілуєш хрест?!

„Поцілую і присягну. Присягну і поцілую кому хочеш, кого хочеш! Найрадше тобі і тебе. Ти мій ангел, ти мій чорт!

Став цілувати її руки, її коліна. Щасливий, що знайшов помічника, розпалений та запаморочений вином, не знав стриму. Обхопив її медвежими раменами, пригорнув до себе і впивсь в її уста. Лише цокане великого стінного годинника перебивало тишину.

Від любовного похмілля перший протверезивсь Бруховецький. Він був наскрізь практична людина. Його кортіло шось більше знати про роботу сеї загадочної жінки. Думав і міркував, та ніяк не міг збагнути, яке її могло бути діло до голови Сомка. Хотів спитати, та на язик не приходило перше слово. Вона також не обзивалась. Сиділа мов в памороках. Нарешті йому терпець не стало. Ковтнув чарку вина і промовив перший.

„Чи Сомко скривдив тебе, що ти так завзялась? Може у війні вбив, та ще в звирський спосіб батька, брата? Може любого чоловіка. Бо ти, відай, вдова... га?!

„Чи Сомко скривдив мене? Ще й як! Не вбив нікого з моїх; ані обікрав, ні опозорив... Він взагалі нічого злого не вдіяв ні моїм любим, ні мені самій. Та про те через него, лише через него, я, сотворена на те, аби бути щасливою і навкруги сипати щастем, в моїм життю щастя не зазнала. Він винен, що світ кругом мене катівнею, що в моїй душі пекло. Він винен, що я стала... тепер вже сам знаєш, яка я. Я знала собі ціну. Знала, що аби хто був царем царів, хоч би й серце його вже не було вільне, то він таки, як я лиш моргну, впаде перед мною на землю, так як се ти зробив. Як зробив неоден перед тобою і зробиш неоден по тобі. Я знала се і він се знав. Знав, що я могла дістати кого лиш схотіла би...

Через отсе оповідане перед очима Сокорової винули та пересувались її молоді літа. Гість не перебивав оповідання, бо не чув. В його жилах плыло багато вина. Послідна чарка та духота в маленькій комнатці до решти затуманили його. Всув. Соколова, в міру як котили ся спомини, оповідала тихим голосом, не йому, а собі самій.

„Могла мати кого хотіла. А я, дурна шаліла за Сомком. Від него віяло холодом. Я гадала, що він, звичайний козак, боїть ся глянути на таку красу і таку багачку. Аби його осмілити, я сама кинулась йому на шию. А він — копнув мене. Не ногою... ні! Ще гірше... словом. Сказав, що він український козак, а я Лячка; що він православний, а я католичка. Я казала, що для него відречу ся мого народу, і віри. Він відрізув, що вже має дівчину, що вона любить його, а він її. Що вони вже по слові. Віл вяже ся воловодом, козак вяже ся словом. Козаче слово сильнійше, ніж булатний ланцух. Я відійшла від него і — пішла блудом, зійшла на безпуте... Сомку, Сомку!... Я простила би тобі, бо ще нині люблю тебе. І простила-б і зробила би гетьманом... За хвильку щастя. Але знаю, що не схочеш... Я вже двічі пробувала, і ти знов двічі копнув мене... За се мушу мати твою голову! Вже довго полюю на неї. Ще п'ятнацять років тому присяг мені оден, що добуде її. Я увірила, що добуде, бо то був не хто будь. Могутній князь. За те я заплатила йому... собою. Заплату взяв, але, заки встиг Сомка дістати в свої руки, минув ся. Впрочім, хоч би й був жив до суду віку,

був би таки не зробив сего. Хоч вся Польща мала його за великого лицаря, хоч українська чернь леденіла на саму згадку його імени, він був трус. Нікчемний тхір, що лиш над безборонним народом умів знущати ся. Куди Яремі до Сомка!.. Та пощо розповідати цілу історію... Тепер вже дістану його голову — крикинула, штовхнувши Бруховецького в бік. — Ти присяг. Ти здоймеш йому голову з пліч, бо він і твій клятий ворог...

„Здойму, голубко, здойму, серце. Але зроблю се для гетьманової, для моєї жінки.

„Як ще раз бовтнеш таке, то розійдемо ся. Ані слова більше про тото. І я не хочу і ти жалував би. Я люблю лиш одного... Ти знаєш, кого. Іншого не годна полюбити... доки сей жис. Як би я віддала ся, то чоловіка обманювалаби. Я, яка є, така й буду, а свого чоловіка обманювати не хотілаб. І ти жалував би. Відвернув ся би від мене ще заки ми станулиб перед попом, бо побачиш кращу і молодшу. Тоді я обманювала би тебе, а ти мене. Гарна булаби пара. Не хочу стати гіршою, ніж я вже є. Не говорім більше про пусте. Вернім до справ державних. Ти ідеш до Гадяча, аби там перезимувати з твоїми Запорожцями. І я поїду туди. Там докладніше обговоримо справу булави. Зі мною буде також моя донька. Її, очевидно, буде відомо, що ти до мене заходиш лише в державних справах. Але мій дім дуже вигідний. Має багато фірток. Як треба буде, щоби донька не знала, що ти у мене, то зайдеш і вийдеш такими дверми, котрих вона не знає. Як хочеш, то до Гадяча поїдемо разом. В моїм ридвані є місця більше ніж на троє.

Повертаючи від Сокорової, Бруховецький аж почувавсь від солодкого упою. Вже вчера мав себе за якогось, мов у тій казці, зачарованого царевича, що сидить в кришталевій палаті між самими царівниками. Він, що доси жив в поневірі, помітуваний старшинами і простими козаками; він що навіть ставши вже кошовим, жив серед дикої, темної, необмиканої, брудної гололи, вчера сидів в княжій палаті, при княжій столі. Служба подавала йому страви, наливала вино. А як ласкаво балакав з ним сам князь... клепав по рамени... А нині!... Про таке і в казці не чув. Така пані! Вся в шовках і золоті; вся обсипана жемчугами та само-

цвітами Вона приняла його у себе... та ще й як! Тоті уста, що колись цілував князь... Великий, славний та могутній князь. Ті самі уста цілував і він, гетьман черни. Той стан, пешений коліть князем.. острахом черни, пестив нині він... гетьман черни! Тепер я рівний йому — думав. — Ні! Князь Ярема не рівня мені! Він був лиш оден з панів, а я, як вже дістану булаву, буду паном над всіма панами. Йому чистили чоботи посполіті, мої чоботи будуть чистити кармазими-полковники, наказні гетьмани!

Соколова з донькою виїхали наперед і по кількох верстах задержались в придорожній корчмі. Бруховецький виїхав які дві години пізніше, лише з одним чурою. Коло корчми передав коня чурі і сів в ридван. Доньки Сокорової він доси ще не мав нагоди бачити. Тепер, сидючи проти неї, забув язика в роті. Сид в розсіяний і, або цілком не відповідав Сокоровій, бо не чув, що вона говорить, або так недоладно, що вона замовкла. Він лише вдивлявся в дівчину як в чудотворну ікону і зітхав. Став жалувати, що зачав був з мамою.

В перших днях жовтня 1662, року Юрась Хмельниченко зложив булаву. На його місце вибрано гетьманом Павла Тетеру, чоловіка доньки Богдана, Олени. Лівобічні старшини зібрались в Ічні, щоби обговорити вигаданий правобічною старшиною проєкт ратования України. Велика радість була серед старшини, коли промовив Золотаренко. На самім в ступі заявив, що він про булаву вже не думає, та що піде за Сомком. Лиш на того не згоджувався, щоби насамперед дати булаву Бруховецькому Був тої думки, що рабської черни не провчить ніяка школа. Ні лядка, ні московська. А хоч би і провчила, то ся наука прийде запізно. Чернь отямить ся хиба аж тоді, коли козацтво вже буде звічене, та нікому вже буде станути за волю і єдність України. На раді побідила думка Золотаренка. Порішено держати ся Сомка. По сій раді Золотаренко скликав всю старшину до свого Ніжина. Хоч Сомко на раду не приїхав, Золотаренко промовляв за ним так розумно і щиро, що старшина пяти лівобічних полків пішла до церкви і присягла постояти за Сомком. Присягла не дати булави Бруховецькому, хочби мало прийти до кровавої розправи з його чернию. Вибор-

чий якт, засвідчений підписами старшини Золотаренко зараз вислав до Москви. Цар знехтував сей вибір і зарядив, щоби гетьмана вибрала Чорна Рада. Себто така рада, на котрій був би весь народ, не лиш Лівобічної України, але і Запорожа.

Чорну Раду скликано до Ніжина на день 17. червня 1662, року. Від царя приїхав на раду князь Гагін. З ним прийшло вісім тисяч московського війська, щоби пильнувати, аби на раді був спокій і лад, та аби вибір був вільними голосами. На великій рівнині за містом зібрались непроглядні товпи народу. Йому говорено, що зараз по раді буде вільно бити кармазинів, та рабувати вози і хати старшин. Козачі полки стояли по противнім боці Ніжина. В передодень вибору Гагін візав їх, аби прийшли на рівнину, але пішки і не зазброєні, так як люди Бруховецького. Козаки знали, що се був підступ. Люди Бруховецького не мали коний, бо пропили їх. Війскової зброї черняки, правда, не мали, але незазброєні не були. Кожний мав в халяві ніж. Хто був без чобіт, скрив ніж в штанях. Москалі казали козакам прийти без зброї, бо з Бруховецьким умовили ся були, що як лиш козаки прийдуть на майдан, то чернь окружить їх і виріже до одного. Тоді Москва дісталаб Україну в свої руки на вічні часи. Козаки прийшли на майдан, але так як були: кінно, зазброєні і з гарматами

В вечір зголосивсь до Бруховецького Шарпило. Він мав тепер цілий полк черни, самих найлютіших ворогів старшини. Сторожа перед шатром не хотіла впустити його, кажучи, що там тепер радять з Бруховецьким царські послы. „Як Бруховецький радить з послами, то і я можу!“ крикнув, відіпхнув сторожу і увійшов в шатро. Верг сердитий шапку на стіл, озирнувся, і, не бачучи вільного стільчика, сів на столі

„Нічо з усього того не вийде!“ промовив. „Гетьманом стане Сомко. Народ не хоче бути на раді, бо ви нас піддурили. Народови говорено, що козака придуть без зброї, а вони зазброєні. Ще й гармати притащили. Голіруч, а хочби з ножами народ не піде проти шабель, мушкетів і гармат. Я з моім полком таки зараз відійду.

„То пусте,“ утихомирював його Бруховецький. Ми саме тепер сю справу обговорювали. Збруя козакам

не pomoже. Московське військо, яке цар прислав нароще на се, аби народ вибрав мене вільними голосами одоліє козаків. Я вашої помочи шілком непотребую. Я і без вас стану гетьманом. Чернь нехай лише стоїть з боку і рипить за мною. Як би чернь розійшла ся, то лишились би самі Сомкові прихильники і послі царського величества не могли би сказати цареві, що народ хотів мене мати гетьманом. Лиш не розходіть ся, а всьо буде добре... Я дістану булаву, я, гетьман черни стану гетьманом України.

Шарпило зліз з стола, станув перед Бруховецьким, поклав ліву руку на його рамя, правою вхопив срібного гудза при жупані. Снаючи з легка гудза і дивлячись йому в очі, став спротова щідити. „Ти, дурню, гадаси, що ми тисячами пішли ся з усіх усюдів, аби тобі, чи кому иншому дати булаву... що ми зійшли ся гетьмана вибирати? Чи ти вже забув, по що нас кликав сюди? Кликав на се, аби ми вирізали і вирабували городове козацтво. Вибір гетьмана мав лише бути пригокою до зачіпки, мав улєкшити черни обрахунки з кармазинами, з дуканами срібляниками. Не гетьмана прийшли ми вибирати. Бо скажи! Яка черни буде користь з того, що гетьманом будеш ти, буде будь який черняк-голодранець, а не Сомко, чи Золотаренко? Чи може ти, ставши гетьманом, сам будеш орати, сіяти, молотити, косити і прочая і прочая? Чи твоя жінка, як оженив ся, чи твої бахурі? Як на інших гетьманів, так і на тебе буде мушв працювати посполитий. Твою ниву буде росити своїм потом не хто инший, як той черняк, що тебе вибере. Чи будеш правити без осаулів, без полковників, без сотників? Ні! Лише понаганяєш тих, що тепер є, а понастановиєш других. Їм також дано на прожиток... людську працю.

„Я випрошу у царя воєводів і ратників,“ відповів Бруховецький. „Вони прийдуть на Україну і будуть нею правити, удержувати люд, і боронити край від ворогів.

„Тоді буде ще гірше, ніж є тепер. Тоді буде і гетьман і, цопри вефо, воєвода. Тоді буде полковник, і, під його боком, воєвода. Тоді буде сотник і, при нім, воєвода, чи инша московська скотина. Тоді будуть скрізь по містах козаці війська і московські ратники. Народ буде платити податки на опних і других.

„Цар, як пришле своїх воєводів і своїх ратників, сам буде годувати їх.

„Чи ти вже просив царя о се? Чи тоті послі, що тут силять, як би води в рот набрали, привезли тобі сю обіцянку від царя на папери з царською печатію? Такого паперу ти не дістав і не дістанеш. Ти свідомо брешеш, коли кажеш, що цар буде оплачувати воєводів і ратників. Ти дуже добре знаєш се, що воєводі Чадаєву Сомко дав свої власні гроші на платню ратників. Тих грошей цар доси ще не звернув йому. Знаєш, що тих ратників, які вже є у нас, народ мусить харчувати і зодягати. Тоді під кінець грудня ти таке говорив у Гадаючи на раді Запорожців: „У нас з роду-віку не водилось, щоб гетьман, полковники, або сотники володіли хлопами чи міщанами, не маючи на се привілеїв від короля. Та й горівкою козаки не шинкували. Се міщанська річ була і за те вони платили чи королеви, чи панам. Податки з міщан, з черні ішли тоді до королівського скарбу. А тепер гетьман з полковниками і урядниками повернули на себе міста, села, землі, млини. Отже як зберуть Чорну Раду, окреплять „пункти“, то всі отсі добра і добутки повідбирають від гетьмана, полковників і інших урядників, і повернуть усе те на царську казну, та на платню царським ратникам“. — Чернь тішилась, чуючи таке. Тішилась, бо душі лєкше коли з мене дупить чужий, не мій рідний брат. Але утіха черни була предвчасна, бо бачу, що воєводи і ратники прийдуть, а наші власні старшини не щезнуть. Треба буде годувати одних і других. Як би ти справді хотів увільнити народ від козацької старшини, від тих галапасів, то ти сам не пхав би ся в гетьмани. На що нам гетьмана, хоч би такого як ти, коли у Києві вже є царський воєвода? На що нам полковників, хоч би з босої і голої черни, як в містах мають бути царські воєводи? Кажі, на що?! Хиба на те, щоби за рік проти гетьмана Бруховецького повів чернь Вецько-брухий; щоби полковника Шарпила побив і злупив Пило-шар. Старшина з голої черни буде така сама, як тота, що набралась із шляхти. Ти вже й сам пішов на ту дорогу. Вже й у тебе жупан, та срібні гудзи. Кажу тобі, не дури ся, що чернь збіглась сюди, аби тебе робити гетьманом. Їона зійшла ся тому, бо гадала, що ти даш в її руки старшину і її скарби; що у нас вже не буде

городових козака, ні їх старшин, лише ратники та воеводи.

Царським послам аж очі засвітилися з утіхи, коли почули тоту проповідь. Бруховецький стояв безрадний. І не знати, як би тота авдієнція була скінчилася, як би не вмiшавсь був сам Гагін.

„Ви, чую, полковник черняків. Отже послухайте мене. Не розпускайте своїх людей і інших, що хочуть відійти, напутіть. Я, царський посол кажу вам, що ми черни проти козаків не потребуємо. Московське військо само дасть собі з ними раду. Лише які дві сотні черняків нехай стануть біля стола. Не на те, аби з козаками бити ся. Одинокю їх роботою буде поставити на стіл Бруховецького і ревіти „Бруховецький гетьман!“ За те ручу вам царським іменем, що чернь дістане змогу побити і вирабувати старшину. Як треба буде, то і в тім pomoже вам царське військо. А того, що ти кажеш, що би на Україні не було козачої старшини, ані навіть козаків... того ще так буде. Але таке не легко зробити зараз, за одним махом. На се й цар хоче мати гетьманом Бруховецького, аби при його помочи заступити козаків царськими ратниками а козачих старшин царськими чиновниками. Як чернь pomoже, то Бруховецький, що гетьманувати ме до смерти, буде послідним гетьманом України.

На другий день рано московське військо обступило шатро Гагіна. Перед шатром був поміст, на котрім стояв стіл. Гагін віззав старшину козаків і черни, аби без збруї підійшли до стола. Всі зробили так, як хотів Москаль, лише Сомко ні. Він же-ж був гетьманом. Ідуци до стола задержав шаблю і сагайдак. Його зять ніс за ним знак його достоїнства, гетьманський бунчук. Гагін ще читав царський універсал, коли козаки вхопили Сомка і гукаючи „Сомко гетьман!“ поставили його на столі. Хорунжі та бунчужні накрили його хоругвами і бунчуками. Чернь Бруховецького, що стояла за ним, не рухалась, бо чула, що Москалі мають самі справити ся з козаками, а Бруховецький прийде на „опихане“. Але і Москалі стояли тихо. Вони аж тоді загадали вмiшати-сь, як би між обома сторонами прийшло до спору. Поки за Бруховецьким ніхто не обiзвє ся, Москалям ніяково було чіпати ся тамтих. Бруховецький стояв безрадно. Озирнувшись, і поблід. В гуртку його

черняків, що стояли саме коло него, Шарпило крикнув: „Гетьман Сомко! Бруховецький зрадник!“ Другі черняки повторили се.

„Чого, бовдуре, стоїш, та лупаєш очима?!“ гукнув йому до уха Шарпило. „Лізь за нами на стіл. Решту ми вже самі зорудуємо“.

Ватага Шарпила, ревучи „Сомко гетьман!“ подав ся до стола. Козаки не боронили, бо гадали, що то прихильники Сомка. Шарпило, та його люди й собі вилзли на стіл. Між ними, зігнений в каблуку, аби козаки не спізнали його, Бруховецький. Тоді Шарпило крикнув „Бруховецький гетьман! Сомко зрадник!“, і вбив ніж в плечі того, що над Сомком держав гетьманський бунчук. Черняки на столі собіж добули ножів і ревучи „Бруховецький гетьман!“ ударили на безборонних козаків.

„Зрада!“ крикнув Золотаренко і метнувшись до козаків, щоби шаблями провчти горлорізів. Але тепер стало ся щось таке, чого козаки ніяк не надіялись. На них посипавсь із страшним рокотом град бомб. То москалі зміркували, що вже пора робити лад, аби гетьмана вибрано вільними голосами. На столі і біля стола черняки кололи безборонних ножами, а на козаків, що стояли подальше, москалі метали без упину ручні бомби. Та про те козаки не гадали уступати. Тоті, котрих не понесли наполохані бомбами коні, рушили наперед, щоби спасати Сомка. Але він сам оборонив і висвободив себе. Як лиш лиснула його шабля, розступились черняки і Москалі. Застеляючи дорогу трупом, дібравсь до своїх. Казав козакам відступити. Коло стола і шатра лишилась тільки чернь і москалі. Бруховецький власноручно перекидав трупи, шукаючи за гетьманським бунчуком і булавою. Знайшов і, вдоволенний, що вже має гетьманські клейноди пішов до шатра Гагіна.

„Ти ще таки не гетьман“, привитав його москаль. „Тут були по ли Сомка. Сказали, що гетьманом вибраний Сомко. Він вислав їх, аби забрали полишені на столі клейноди, та убитих і ранених козаків. Я переказав Сомкови, щоби прийшов сюди з усею старшиною, то справа якось полагодить ся“.

Сомко надіхав в товаристві надієдесяти старшин. Обруч Москаль в, що оперізував шатро Гагіна отворивсь, пропустив козаків і замкнувсь назад. Старшина позідала

з коний і підійшла до Гагіна, що стояв перед шатром. Як лиш Сомка станув перед Гагіном і промовив перше слово привитаня, вистрибули з шатра москалі, кинулись на него і повалили на землю. Заки його товариші добули шабель, вже також лежали на землі повязані. Гагін казав відставити їх до Ніжинської тюрми. Іх коні, зброю і одіж забрали черняки. До тюрми вели їх в одних сорочках.

Тепер Гагін покликав чернь і спитав: „Кого хочете мати гетьманом?“

„Бруховецького!“

Гагін передав йому булаву і бунчук. Дякуючи за булаву, новий гетьман передав царському послови письмо, в котрім були його „пункти“. Все те, через що чернь бунтувалась проти старшини, лишалось і на дальше. Ріжниця була тільки в тім, що все те, що доси ішло на удержане українського війська, української старшини і українських урядів, мало від тепер йти на удержане московського війська і московської старшини... на Україні і в Московщині! Гетьман черни просив, аби українські міста обсадити московським війском. На їх удержане мали би бути повернені тоті податки, які народ платив за польського короля; той хліб, який збиравсь на полковника і податок від млинів. Московські воєводи дістали би землі, які доси ужиткувала козацька старшина. При кождім місті, в яким будуть москалі, приділить ся їм по п'ятнацять верстов землі.

Такий був вислід бунту черни проти титарів, які народ двигає в користь власного війська і його старшини. Нехай возьме чужий! Нехай спалить огонь, забере вода, аби лиш не пожививсь рідний брат!

„Для себе що просиш? Чейже ти також мусиш мати щось на прожиток“, спитав Гагін, гетьмана.

„Що я роблю, то роблю не для себе, а для його величества царського, щоби на Україні закріпити його власть. За се не бажаю ніякої нагороди. Я вже якось дам собі раду. Над сиротою Бог з калитою. Мені дайте лиш царських ворогів. Тих, що вже сидять в острозі і тих, що ще спіймаю. Черни позвольте загорнути їх майно, бо тоті маетки, то праця робучого люду.

Гагін згодив ся.

Бруховецький вийшов на майдан і проголосив, що майно старшини і всіх дуків срібляників тепер майном народу. Через цілі три дні кождий черняк має право брати, кілька вдвигає. Ледви се сказав, а вся тота маса народу, мов би в середину кинув бомбу. Розбігла ся на всі вітри. Три дні було за багато. Чернь справилась скорше. Два дні рабувала, а третого і четвертого зрабоване пропила. Всі майдани по містах, всі поля та гаї навкруги дворів старшин були позаливані блювотиною, і котрім харчіли повалені мертвецьким сном п'яні черняки. Витверезивши ся, вертали домів, ждали, аж прийде пора на другу реформу соціяльну, себто аж доки нова старшина не розживесь наново і знов буде до рабувати. Сам Бруховецький запечтгав свій вибір кровю увязнених москалями старшин. Дня 18. вересня стяли Сомка та полковників Золотаренка, Силіча, Шамрицького, Щуровського, Киндія і двох Ширайв. Дванадцять інших старшин забито в кайдани і повезено через Москву в Сибір.

Минуло вже три місяці, як Бруховецький не бачив ся з Соколовою ні з Вандою. Працюючи його тоді, коли їхав на чорну раду, Соколова сказала йому, що прийме його аж тоді, коли покотить ся Сомкова голова. Тепер він помчавсь до Гадяча, просто до неї. Вона вже знала про се, що сталося в Борзні. Саме перед хвилиною вернув був її слуга, котрого вона вислала була до Борзни нарощно на се, аби мати скоро відомість про се, що стане ся. Коли слуга прийде її тоді вість, вона зблідла і спитала, чи певно знає. Слуга відповів, що бачив на власні очі. Ще її того бачив, що кат-татарини, як йому переслали послідну жертву, Сомка, кинув топір. Казав, що не його сила підвести топір на таку вроду. Взяв топір і відрубав ту послідну голову аж тоді, коли йому загрозили, що і його голова покотить ся за татими. Соколова вже не слухала дальше. Поблідла, лишила слугу і відійшла до спальні. Памороки обняли її і вона без тямі упала на диван. Коли очуялася і пригадала собі, що чула, слези ринули з очей. Так плакала ще тоді, коли Сомка відіпхнув був її від себе. Слуга застукав у двері та звістив, що прийшов гетьман, і жде в гостинній.

„Скажи ханови, що я недужа. Нехай прийде застра.

Під одчу булаву!

Гетьман не дуже зажурився тим, бо до гостинної увійшла Ванда. На його питань, що мамі хибує, дівчина відповіла, що мама чогось не св'я сяї днини, від коли вчула, що гетьман вже вибраний, та що старшина увязнена і віддана під суд. То сама хотіла їхати до Гагіна, то післанця вирядила з листом і завернула його. Раз казала, що мусить спасти чесну людину, вихопити з рук звіра. Другим разом, що нехай вже стане ся, бо инакше до смерти не буде мати спокою. Хоч дівчина не уміла сказати йому, хто той звір, ані хто тота чесна людина, здогадувавсь, кого Сокорова мала на думці, та що в її душі боролась любов з жаждою пімсти. Став дівчину випитувати, як вона тут жис, хто в них буває?

„Нудьгую“ відповіла. „Сиджу в хаті, як в тюрмі. До мамі заходять якісь люди. То Поляки, то Москалі... Але вони всі в державних справах. Мене до них ні їх до мене мама не пускає, хіба якого старого. Я жила до недавна на вихованю в монастирі і радувала ся, що мама бере мене назад до себе. А то хата ще гірша, ніж монастир. Мама гадає, що я все ще дитина, що кожій мій крок мусить берегчи мамине око. Я де-що знаю, дещо здогадуюсь. Маму постигло якесь велике нещастє. За якийсь нерозважний крок покутує ціле житя. Має мене лише одну, та боїть ся, щоби і мені таке не було. Але у тім мама рішучо переборщує. Иноді приходить мені на думку, що мама боїть ся, аби разом зі мною не втратила своїх скарбів. А я плюнула би на тоту мамону, аби тільки инакше жити. Аби взагалі жити. Знаю, що тота мамина погоня за скарбами, та тоті богацтва мамині, котрими ущасливив би сотку родин, мамі щастя не принесли. І мені не принесли би щастя, бо я знаю, як вони придбані. З молодших парубків, які до мамі заходять, лише ви оден маєте право бувати в моім товаристві. Або навпаки. Мені лише з вами вільно бачити ся, побалакати. І то нині я перший раз в вашім товаристві без маминої контролі... Ох, Боже! Коли тота неволя скінчить ся?!

Згадка про скарби оживила гетьмана. Взав дівчину за руку, впливши в неї очі, промовив.

„А як би так дівчино, знайшов ся хтось, що хотів би тебе вивести на вільний світ, увільнити від тої опіки?

„Хто мене знає?!

„Я, гетьман України знаю тебе“, шепнув, стиснувши сильнійше руку. Коли вона не вихоплювала руки, від підвів ся, обняв другою шию і витиснув на її устах сильний поцілуй. Тепер вона стрепенулась, вихопила ся з його рук і утікла. Ще троха посидів і вийшов. Затирав руки з здоволення, бо чув про скарби, і цідував... княжну! Доньку князя Яреми Вишневецького. Правда, неправесну, але все таки княжу кров. В жилах його сина, сина слуги гетьманів буде плисти княжа кров... Коби лише стара не перечеркнула його плянів і надій, як не схоче дати своєї доні зі своїми скарбами. Без скарбів дівка йому непотрібна. Скарби ина річ. Міг би держати коло себе полк, два полки наємного війська. Тоді сміяв би ся і з козацтва і з черни...

На другий день Сокорова приняла його в своїй комнаті. Була така гожа і принадна. Як тоді, коли в перве був у неї. Її душа зрівноважилась. Муки послідних днів не лишили на лиці ніякого сліду. Як лиш увійшов, кинулась йому на шию.

„Не пожалуєш того, пане гетьмане, що свою приятельку увільнив від тої змори, що морочила і мучила мене тільки літ. Тепер я, як би наново на світ прийшла. Моя осінь може буде щасливійша, ніж була весна. Тепер зачну жити новим житем. Буду жити для себе і для... тебе... Ти чому нині такий деревляний, такий холодний, не відповідаєш на мої поцілуї?!... Чи ти закамейів, чи спиш? По тобі не пізнати, що одна твоя мрія вже здійснила ся, а перешкода, яка не давала здійснити ся другій мрії, вже усунена. Гетьманську булаву вже маєш, а даму твого серця можеш... Перегорода, яка була між нами, вже усунена. Твоя любка вже вільна.

„Яку даму?“ — ледви спроміг ся на слово, стираючи рукавом піт з чола. — „Яка перегорода, яка любка?“

„Ти вже забув, що тоді, коли вперве був у мене, хотів зробити мене... гетьмановою? Я відказала ся, бо тоді ще не годна була щиро любити тебе. Живучи з тобою, я все була би мусіла думати про тамтого. Я не хотіла обманувати мого чоловіка. Тепер тамтого вже нема, разом з його смертію і в моім серці умер-

ла моя перша любов. Моє серце вільне. Тепер я годна полюбити другого і буду йому вірною жінкою.

Гетьманови вже спосіб, в який привитала його, не був до вподоби. Завалився цілий, довго обдумуваний плян розмови, яку хотів вести так, аби заговорити про Ванду і скарби. Не знав, як видобути ся з сеї верші. Бачучи, що він чогось то затурбований, ударила в дзвінок. Служі, що увійшов, казала принести збан меду і три чаші. Коли приніс і поставив на столі, казала йому зайти до доньки і переказати, щоби причепурилась і прийшла сюди. „Нехай Вандзя буде свідком нашого щастя“, щебетала притулюючись до него, коли слуга вийшов.

„Ти вдуріла?! До того кличеш доньку?

„Чи донька не може бути на заручинах своєї мами? Заручини будуть тихі. Лиш одна Ванда буде нам свідком... вихилить чашу за наше здоровля“, говорила спокійно, наливаючи мід. Одну чашу подала йому, обі другі взяла в свої руки. На порозі станула Ванда.

„Бери, Вандзуню, отсю чашу. Випий... за здоровля заручених.

Вихилила до дна. За її приміром пішли гетьман і Ванда. Тепер гетьман вхопив за збан і наповнив чаші ще раз. „Тепер“, захропив, „випємо за здоровля нашої мами!“ Ковтнув душком, кинув чашою об землю, обіймив дівчину, витиснув на устах пристрастний поцілуй і подався з нею до Сокової. що стояла неподвижно мов кам'яний бовдур.

„Мамо, благословіть!

Ванда кинулась мамі на шия і стала цілувати.

„Мамо, я така щаслива!“

Сокова прочуняла. Взяла доньку за руку і провела до дверей. Лиши нас самих. Справу обговорю з гетьманом.

„Я не можу бути при тім?

„То будуть маєткові справи. Не твоє діло.

„То така дяка за те, що я тобі допомогла до гетьманської булави?“ спитала, коли донька відійшла.

„Мене зрадив, а доньку поза моїми плечима збаламутив.

„За твою поміч, як вона дійсно була, я вже заплатив тобі, так як ти заправила, головою Сомка. Тебе я не зрадив. Було не відпихати мене тоді, коли

я хотів зробити тебе гетьмановою. Ти сама дала мені право озирати ся за дівкою.

„Сомкова голова була би злетіла з пліч хоч би я була не жадала того... Таксамо, як покотились голови інших старшин, про котрих я не згадувала тобі. Сідай і слухай!... Ти може справді гадав, що я хочу стати гетьмановою?... Мені про се ані гадки. Я лиш хотіла випробувати тебе, чи не лицеміриш. Пригадай собі, через що я тоді сказала, що твоєю жінкою не хочу бути. Я сказала, що ти зрадиш мене, як побачиш молодшу і гарнійшу. І ти вже на другий день зрадив, як побачив Ванду. Коли ми у купі їхали до Гадяча, то ти троха не проковтнув її очима. Я знала, що діжду ся того, що нині стало ся. Хочеш знати, то скажу тобі, що я не від того. Моя донька не може стати царицею, ні королевою, то нехай буде бодай гетьмановою... Але, уважай, гетьмановою.

„Чи я не гетьман?

„Нині. Але чи завтра будеш ним?... По тім боці козаки вбили Тетеру і дали булаву Бо-гу-но-ви...

Гетьман роззявив рот, очи троха не вилізли з ям. Знесилений повалився в глибоке крісло і опустил руки.

„Погано!“ обізвався по добрій хвили. „Тетера був мій спаситель, бо він осоружний черни, осоружний Запорожцям, осоружний городовому козацтву, осоружний старшині. Як довго він гетьманував би, так довго ніхто по нашим боці не подумав би про се, аби піти під тогобічну булаву. Навіть наша старшина, хоч ненавидить мене, мусіла би, аби не бути під Тетерою, постояти за мною, держати ся Москви. Тепер всьо пропало. Як Богун, се божище всіх Українців гетьманом, то серед старшини по тім боці устануть всі чвари. Як переступить Дніпро, вся старшина, все рядове козацтво рине до него. І чернь не підойме проти него руки. З Татарами, польським війском або й без помочи того драгита пройде всю Україну. Піде на Москву і розторочить її так, як колись потороцив Сагайдачний. Як обезпечить московську межу України, піде на Польшу. Маючи в руках обабочне козацтво, возьме Польшу під ноги. Я пропав. І піде мені діти ся. Богунови і Запорожці видадуть мене. Він і між Донцями знайде мене. Помилува я не знайду у него, хоч би й доброхить віддав

Йому булаву. Він одного разу покійному Богданови радив, щоби повісив мене... Я пропав.

Сокорова стояла неповоротно, вдвляючись в него. Її лице мінилось, то погордою, то диким злодством.

„Ще не так зле. Булава ще в руках Тетери. Я таке вигадала лиш на те, аби тобі показати, що як довго жие Богун, Дорошенко, Виговский і інші правобічні старшини, так довго твоє гетьманство на глиняних ногах. За такого гетьмана я доньки не дам.

Гетьман визьвірив ся на неї. Гримнув п'ястком об стіл, так що вся посудина покотилась на землю.

Такі жарти випршую собі! Не забувай, що я гетьман. Троха душі не виперла з мене пустою брехнею. Як тобі мої глиняні ноги не до вподоби, то шукай собі зляга з ногами залізними... Як Ванда схоче. Нї я, нї вона не будемо просити ся. Не даш доброхить, то везьму так.

„Бери, бери! Але голу, в одній сорочці.

Отсі слова витвирезили гетьмана. Підоймив з землі чашу, наповнив вином, — і випив.

„Чи ти біснுவатий, вже не годен спокійно слухати і думати?

Не відповідав, лише мняв в руці капшук.

„Ванду хочу зробити гетьмановою. Але гетьмановою, не молодого вдовичкою. Чуеш?... Як довго ти стоїш на глиняних ногах, ані думай про се. Насамперед укріпи ся так, щоби тебе ніяка буря не здужала повалити. Як будеш мати розум і все підеш за мою радою, поможу тобі. Насамперед мусиш вислати на той світ всіх таких, як той, котрого імя валить тебе з ніг. З'сьогосбінними ти сам справ ся. Москалі у тім не багато поможуть тобі. То поганій і ледачий народ, кривдять та гнобять других, але то таки не скажені звірі. Від правобічних суперників увільнять тебе їх протектори. Лише ти мусиш дати притичину. Вони дуже радо скрутять вязи кождому, на кого лиш вкажеш. Як найскорше треба вислати на той світ тих правобічних старшин, що стоять за зєднанем всіх українських земель під одну булаву. Нагоду будеш мати, бо незабаром Польща зачне з тобою війну. Треба буде правобічних старшин одного по однім втягати в які переговори. Дістати в руки докази, що він накладає з тобою і тоті

докази третою особою передати Полякам. Тою третою особою може бути якийсь москаль, що не хоче війни з Польщию. Як Ляхи дістануть такий доказ, то сердезі зазуля вже не буде більше кувати. На сїм ще далеко не кінець. Ти мусиш оперти ся на московськїм війську, бо инакше повалять тебе твої власні козаки. Чернь тобі не pomoже, бо і під гетьманом черни мусять бути всі тоті тягарі, проти яких чернь бунтує ся. Москалі дадуть тобі таку силу війська, яка потрібна, аби пришрубувати і козацтво і чернь. Але дадуть лише тоді, коли докажеш Москві, що вона при твоїй помочи на вічні віки закріпить на Україні своє панованє. Мусиш всю власть, яку тепер має українська старшина передати в руки московських воеводів та інших московських пубретів. Мусиш також всі податки, очевидно потрібні їм, віддавати до царської казни, вдоволюючи ся сам царською платнею. Як ожениш ся з Вандою, то і на сю платню можеш наплювати.

„Всьо зроблю, бо сам бачу, що инакше не удержу ся

„Се ще не всьо. Царя хрестив дурний піп. Короля ще дурійший. Оден і другий гадає, що здужає звоювати і удержати трєвало всю Україну. Цілої України не завоює, а як завоює, то не удержить в своїх руках ні Польща ні Москва. Як обабочне козацтво буде під одною булавою, то воно таки зьвміть чуже ярмо. Тим тяжше буде Польщі виграти справу, як окрім козаків буде проти неї Москва; Москві, як проти неї підє Польща. І в Польщі і в Москві є люди, котрі розуміють се. Вони силку оть ся образумити короля і царя. Вони кажуть: Коли піла Україна виховить ся з наших рук, то в доволім ся половиною. Нехай Москва і Польща поділять ся Україною. Правий бік Дніпря для Польщі, лівий для Москви. Тоді Польща не буде потребувала беронитись проти Москви, Москва проти Польщі. Тоді і Москва і Польща всі свої сили обернуть проти козацтва, щоби його вигубити так, аби на Україні навіть слово „козак“ не пахло. Аж тоді, коли на Україні лишить ся сама чернь та польске і московське панство, Україна перестанє думати про свою державність. Тота партія, партія поділу України між обі держави возьме верх і в Польщі і в Москві. Як хочеш удержати ся при булаві, то мусиш сій партії іти на руку. При її

помочи вигубиш козацтво і лишиш ся гетьманом, правда, лише Лівобічної, але до смерти.

„На таке я не піду. Я мушу добути Правобічну і добу. Буду гетьманувати по обох боках.

„Тебе хрестив найдурніший піп. Як підеш на той бік, то там лишиш булаву і голову. Перемізькуй добре, що чув від мене і роби мудро. До того поділу ще й так не зараз прийде. Аж за два, три роки. Аж король і цар доневіять ся, що пі оден, пі другий цілої України не звоює. Поки що буде війна. Веди війну так, аби так по однім як і по другім боці вигибало як найбільше козацтва. Не забувай ніколи, що козацтво не лиш ворог Польщі і Москви, але і твій найбільший ворог. Так будуть сю війну вести Ляхи, і за їх приміром і Москалі.

„При помочи Москви удержу в руках сегобічне козацтво і одолію Польщу. Вся Україна піде під мою булаву. Війна буде кровава, то не багато козацтва пережве її. Як вже буду мати спокій з Польщею, то недобитки легко винищу до решти.

„На поміч Москви в війні з Польщею не числи, бо московські полководці не дуже будуть слухати царя. Вони вже підкупили і підуть за ними, що хочуть з Польщею мира коштом України. Вони, так само полководці польські будуть воювати так, щоби менше нищити ворога а більше того козацтва, що їм не дає запанувати над Україною. Згодом, як нарозумлять ся цар і король, підеш в дураки.

„Вже в осени 1662. року був візд польських і московських комісарів. Радили над полагожденем польсько-московських відносин. Я знаю про се, бо була при тім. І тепер московський гонець до короля вже в дорозі. Прислав до мене письмо, аби я пробувала нарозумити тебе. Тому й я так докладно балакаю з тобою про все те. Роблю се для Польщі, для тебе і для моєї дитини, бо так хочю, аби вона стала гетьмановою. Ліпше, як би ти, зніхавши письмо носом, зараз таки вів з Польщею війну так, аби вигибали не Ляхи, а козаки.

Дня 15. вересня 1663. Поляки рішили похід. На Україну рушили чотирма шляхами: коронний гетьман Потоцькі, руський воєвода Чарнецькі, хорувчий Ян Собескі і сам король. Пятим шляхом надтягла від Цецори татарська орда. До них пристав гетьман Тетера з тринадцят ма полками. Дня тринадцятого жовтня король і Татари пе-

реїшли Дніпро біля Ржищева. Москалі помагали Бруховецькому так, як то заповіла була Соколова. Ромодановський, що з московським війском сидів в Білгороді не квапив ся. Противно, розпустив війско на зимову відпустку. В Ржищеві вже ждав на короля московський гонець з предложенем московсько-польської згоди коштом цілости України. Король не пішов на згоду, бо його шпіони в Московщині сповістили його, що більша часть московських війск буде по змозі оминати польські війська. Ляхи ішли скрізь наперед, бо Москалі або неприходили з помочю, або як вже були де, то з приходом польського війська утікали. В падолисті Боришпільям не прийшла московська поміч, і Боришпіль здав ся. Остер мав московський гарнізон. Як надійшли Ляхи, то Москалі утікли і 12. грудня Остер здавсь Ляхам. Так само Москалі покинули Ромен і Ляхи взяли місто. З тої самої причини Ляхи взяли Монастирище. Місто зруйнували а населене дали Татарам в полон. В січні 1664. року місто Салтикова Дівиця, обезсилене довгою облогою здалось Ляхам, але аж тоді, коли Ляхи прирекли помилуване. Помилуване було таке, що в місті не лишилась жива душа. Вирізали всіх, не менше, як одинацять тисяч.

Московські війська стали надтягати на поміч Бруховецькому аж тоді, коли всі шляхи, якими ворог в дер ся в глибінь України, були замощені трупами Українців. Та і надтягали вони так, аби всюди там, де були потрібні, прийшли як найпізнійше. Польський король перебрав ся був через Десну. Лівобережні козаки окружили його. Потрібна була поміч двох-трех тисячок, а вся армія польська разом з королем була би лишила ся в козацьких руках. Але московські воєводи ішли з недалекого Брянска і Путивля так довго, що король з війском спас ся. Ляхи стягли всю свою силу під Глухів, бо завзяли ся здобути се місто. Глухів боронивсь по геройськи, ждучи на обіцяну поміч Москалів. А москалі якось то не годні були знайти дороги до Глухова. Дехто в Глухові вже став говорити про здачу. Але відвів їх від сего Богун. Богун був полковником на Правобічній, отже мусів пристати до польського війська. Одиак він був з тих старшин завойованої Польщію України, що підготовляв увільнене зєдиненої України з льяцького і московського ярма. Він порадив

довірою Глухівцям, аби не здавали ся, бо на Правобічній вже бунт проти Тетери. Незабаром приїде інший гетьман, і аж той возьме обі України під одну булаву. Глухівці послухали. В місті був невеликий московський гарнізон. Бруховецький підплатив одного Москаля і підмовив його, щоби про сію поралу Богуна доїсе Ляхам і передав їм докази. Ляхи взяли Богуна під суд і разом з кількома товаришами розстріляли. Глухівський полковник Кирило Гуляницький провідав, що Богуна зрадили Москалі. Він казав начальника Москалів, Лопухина взяти до катівні, а московських ратників засипати живцем землею. Вже трицять засиано, коли надійшла московська поміч і Ляхи відступили від Глухова. Тота поміч московська прийшла не так на те, щоби відігнати Ляхів, як на те, аби спасати засуджених на смерть московських зрадників; аби Бруховецький нав нагоду, буцім то каруючи злочинців, вилордувати цвіт козацтва глухівського полку. На місці Гуляницького постановив полковником Черкашеницю.

На Правобічній бунт проти Тетери і Ляхів поширяв ся. Здавлено його в однім місци, то він вибухав в другім. До Бруховецького дійшли слухи, що сам Виговський підмовляє народ до бунту проти Польщі. Лівобічний гетьман повинен був радіти з того, бо через бунт Тетери і Ляхи не могли кинути усіх війск своїх на лівий бік. Але Бруховецький чув також, що правобічна старшина даєть ся проголосити гетьманом Виговського. Не надумуючись довго вислав до Тетери з доносом того самого Москаля, що доїсе був на Богуна. Поляки заманили Виговського підступом до свого табору, запрошуючи його буцім то на весну раду. На тій раді, не маючи до того ніякого права ані доказів зради, засудили його . . . бувшого гетьмана, а тепер сенатора і весподу на смерть і 17-марта 1664. року розстріляли. В липни 1665. року Чарнецький обложив був Ставище. Місто держало ся від четвертого липня аж до осьмого жовтня. Москалі нарешно не прислали помочи і Чарнацький взяв місто.

Чим більше дужшало повстанє проти Тетери і Ляхів, тим страшніші були їх лютощі. На весну 1664. року полонили полковника Скидана і вбили на паль. Полоненого через зраду Москалів сотника Нужного засудили на публіцицію. Але він випросив собі паль, кажучи, що

хоче вмирати за Україну так, як вмер його батько. Поляки вволили його волю. Воеводі Чарнецькому здавсь був Стеблів, бо москалі не прийшли на вируч. Чарнецькі віддав місто Татарам і вони вирізали все населєне. На запросини Чарнецького приїхали на сиїльну раду до Василькова митрополит Тукальський з архимандритом Гедеоном, колишнім Юрком Хмельницьким. Коли вони заявили, що в світські справи не гадають вторкати ся, Чарнецькі запроторив їх в Марієнбурську тюрму. Той самий Чарнецькі витрусив з домовини в Суботівській церкві кости Богдана і кинув їх псам. Всі дорогідности в українських церквах Чарнецькі згортав до скринь і відсилав до своїх Ілинець. В зимі 1665. року Чарнецькі взяв Ставище. Місто спалив, а населєне вирізав. Те саме зробив з Бояркою. За те людиною з золотим серцем показавсь товариш Чарнецького, Яблоновські. Сей вирізав в Кисляку лише тих, що борошили місто. Бувало, що Москалі зрадою пхали в руки Ляхів тих Лівобережців, котрих прийшли обпати.

На весну 1664. року Москалі і лівобічні козаки везли з Києва до Бруховецького гармати. Командант Москалів, Штрасбух звістив про се Собеского, кажучи йому, де і коли має ударити на транспорт. Собескі дійсно наскочив на конвою. Штрасбух з Москалями утік, полишаючи гармати і козаків в руках Собеского. Винявши Нужного, котрого вбито на паль, Собескі всіх полонених повісив.

Бруховецький в винищуваню козацтва ішов за приміром своїх ворогів Ляхів. Сіверщина була ворогом Ляхів, але і за Бруховецьким не потягала. Бруховецький спалив і вирізав в Сіверщині кільканацять сіл. В цвітні 1665. року Бруховецький взяв Корсунь при помочи корсунської черни. Побідники вирізали сімсот корсунських козаків, хоч вони лише поневільно держались Тетери. Всіх старшин, між ними генерального обозного за Богдана Хмельницького, Тимоша Носача Бруховецький вислав до Москви на тортури. Населєне, звиш десять тисяч душ, вигнано з Корсуня.

З вибухом війни Бруховецький переніс свою квартиру до Канева Соколова лишилась в Гадячі. До неї все заїздили якісь післанці з сусідної Московщини і з далекої Польщі. І вона з часта кудись то віздила, ли-

шаючи Ванду під опікою старої, опитної і вірної служки. Бруховецький, зайнятий війною, мало коли навідувався до неї. І їхав туди не радо, бо знав, що Ванди не побачить. Соколова в одно товкла йому, що доки не стане на залізних ногах, себто, доки не помириться з Польщию, і доки у себе не заступить козацтва московським війском, московськими воєводами і чиновниками, доти доньки йому не дасть. Як гетьман прийшов коли до Гадяча, то бачив ся лише з мамою. Ванда, або була на той час „недужа“, або мамуня просто говорила йому таки просто в очі, що доки його становище не закріпиться, вона не хоче, аби він її доньку баламутив. Раз лише повелось йому бачити Ванду. Соколова була виїхала до Білгороду, аби бачити ся з Ромодановським. Тоді гетьман цілком случайно приїхав до Гадяча. В Гадячі ніхто не знав, що гетьман приїде, отже стара онікушка Ванди кудись то повилзла і не пильнувала її. Гетьман міг розмовити ся з дівчиною без свідків. Затвірниця була щаслива, що гість перебив монотонність її життя. Жалувала ся на строгість мами, відпрожувалася, що довше не стерпить тої неволі, що втече з хати, хоч би з самим чортом. Гетьман жалів дівчину, розважав, потішав, веселив і голубив, але згадуваним нею чортом не хотів бути. Тепер ще небезпечно було задирати ся з мамунею. Врешті, що йому з дівчиною, як вона піде з ним без маминих скарбів! Тоті скарби були йому тепер потрібніші ніж жінка. Потребував їх на хабарі для московських полководців, на онлату насних війск.

На весну 1655. року гетьман став жалувати, що не в усім пішов за радою Соколовой. Довірив ся, що Москалі лицемірять і не щиро помагати йому. Хоч король і цар ще не помирини ся, то московські полководці поводитись так, як би вели війну з порохом і з полководцями польськими. Поборовавши правобічного козацтва повлизили козакам лівобічним. Самі лише руйнували народ, обідаючи його і підіривали. Грабовитою з дванадцятого падозвіста 1664. року цар винив бив Бруховецького за те, що царське війско і царські чиновники вагаються з голоду. Се була чиста нахабство, бо гетьман давав москалям все, що мав. Але, хоч страшно обижив народ драчками, хоч Москалі брали гроші з млинів, то все те було за маю. Московські

отамани ховали гроші для себе, а їх війська мусли дали жити рабунком.

Бруховецький багато причинивсь був до того, що Поляки вислали на той світ Богуна, Виговського і інших старшин, котрі могли видрулити булаву з рук лівобічного гетьмана. Та про те, тога небезпека ще не цілком була усунена. Ще жив неоден козак гідний булави. І дійсно На небосклоні Бруховецького виринула від западу чорна хмара. Правобічний гетьман Тетера утік в Польщу і дня 19. серпня 1665 року його козаки дали булаву Петрови Дорошенкови. Як звістка про се прийшла до Бруховецького, коли до того пригадав собі, в який то спосіб Москалі помагати йому, він почув, що таки стоїть, як то йому казала Соколова, на глиняних ногах. Лівобічна старшина вся була за Дорошенком. Старшина знала, що в Дорошенковій вдачі не було сліду лукавства, в його душі зерна неправди; що се праведник, якому ніхто не посмів би зробити заміт користоловства чи честолюбности. Щоб він не зробив, то всі, хоч би їм се не сподобало ся, знали, що зробив се по довгій і глибокій розвазі, та не те, аби спасти рідню. Козача голота і чернь не так дивили ся на Дорошенка, як на замордованого Богуна. Та все таки, як би їй тепер казали вибрати, то чернь покинула би Бруховецького і пішла би за правобічним гетьманом. Чернь вже й так зачала ремствувати, бачучи, що Бруховецький не знівечив давних тягарів; що з неба наде дощ, град і сніг, а не мащена медом манна; що нива родить далі пшеницю, але як її посієш; родить лише пшеницю, а не впечений хліб, ані опихану кутю з медом. Бруховецький знав, що як Дорошенко простягне руку по його булаву, а Москалі не дадуть йому великої помочи, то він рішучо промов. Соколова не говорила на вітер, також тоді, коли перестерігала його, що самі Москалі не дадуть йому загетьманувати над Правобічною, бо між ними а Ляхами прийде до злагоди коштом цілости козачого краю. Вже перші перешепти московських гонців з Поляками, перші зїзди московських і польських комісарів поза його плечима, як приміром зїзд в Дуровичах після облоги Глухова, були йому не по нутру. Моторошно стало йому, коли під весну 1664. року прочитав універсал Собеского, в котрім говорилось, що вже ідуть

переговори з Москвою про згоду. В жовтні того року цар наказав самому Бруховецькому навязати переговори з Кримцями, союзниками Польщі. Найбільшого клина вбило йому в голову те, що тепер, коли війна з Польщию ще не спокінчена, коли Правобічна дістала нового гетьмана і треба було не лиш війну вести з подвоєним завзяттям, але і пантрувати, аби в царській часті України не скоїлось яке лихо, з Москви ішов приказ за приказом, щоби гетьман з усею старшиною приїхав до Москви побачити царські очи. Се було для Бруховецького найкращим доказом, що в Москві взяла верх партія мира з Польщию. Хотів порадити ся Соковою, бо, міркував, вона буде найдіпше знати, що в траві нищить. Але її знов не було дома. Повіялась до Польщі з московськими услів'ями мира. Гетьман бачив ся лише з Вандою, знов без опікунки. Хотіла доконче їхати разом з гетьманом до Москви. Скінчилось на приреченю гетьмана, що як лиш верне з Москви, то звічають ся, хоч би мати на се не згодилась.

„Тепер мусить згодити ся“ прашала його Ванда „бо що було, то вже не відбудеться“.

На чолі великої депутації, разом 535 душ, рушив гетьман до Москви, де станув дня одинацятого вересня 1665. року. Приїхав до Москви з твердою постановою дати Москалям всьо, чого тільки зажадають, аби лиш удержали його на гетьманстві.

В теплій світлиці, освітленій полум'ям, що весело палахкотіло в грубі, сиділа на дивані Соколова, пригортаючи до себе, та розважаючи доньку. Ванда заливалась слізьми, не слухаючи того, що мама говорить.

„Як мож було так задурити ся?! Правда, то моя вина, бо тебе так довго держала в заперті. Через те й ти першим, якого побачила, так завернула собі голову. А я тобі кажу, що він не варт того. Як я радила тобі баламутити його, то не на те, аби ти його полюбила. Ти можеш дістати кращого і ліпшого, ніж сей кровожадний хам. Як я тебе звела з ним, то лиш на те, аби тебе зробити славною панцею. Аби поставити тебе над прочими жінками. Аби ти, як гетьманова, була рівна королеві. А любити?.. Про се погадати буде пора тоді, коли станеш верховодити в гетьманській палаті. Построю тобі таку величаву, якої не має і цар московський.“

„Не говоріть, мамо, так. Поза ним не хочу бачити нікого. Він мені усе, він мій світ. Інакше вже не може бути.“

„Дурнаж, ти, дурна! Поживеш, то помудрієш. Врочім, хоч би й справді любила його... То чого так побивати ся? Не їш, не спиш. Нидієш, вянеш. Не покине тебе. Твоя краса, і ще більше мої скарби не пустять його. Приїде, то поберете ся.“

„Колиж бо він так гаїть ся. Вже третій місяць як поїхав. Як не верне з неділі, то поїду за ним до самої Москви. Довше ждати не годна.“

„Вдуріла... цілком вдуріла!“

Двері відхилили ся і до світлиці всунулась стара служка. „Є з Москви посол. Має щось переказати від гетьмана пані і панні.“

З лица Ванди доразу щезла жура. Лиш притулила руки до груди і з широко розплющеними очима дожидала посла. До світлиці увійшов Шарпило. Поклонивсь неуклюжо та став сухим голосом млинкувати промову, якої його в Москві вивчив Бруховецький.

„Гетьман і боярин... боярином зробив його цар за вірну службу... переказує вам моїми устами, аби ви у купі з донькою виїхали з Гадяча. Він верне за дві три неділі. Приказує вам, аби, заки він верне, ви були вже поза межами його володінь, і більше сюди не показували ся. Він, на приказ царя, котрого мусів послухати, бо інакше стратив би булаву, може й голову... оженив ся. Взяв тону, яку йому дали Москалі, княжну Долгоруківну. Ще й тото казав переказати вам, що не одно царське слово спонукало його покинути панну Ванду. Він тепер боярин, а бояринови не личить брати жінку із низького роду. Панна Ванда княжна, але того ніхто не знає. Що Долгоруківна княжна, знає цілий світ.“

„За двері! Мерзо якась... Хам ще глузує з мене... Цілому світові розказує се, що хтось колись наклепав на мене.“

Ванда послідних слів Шарпила не чула. Як лиш вчула, що гетьман оженив ся, поблідла і упала без тям на диван. Соколова, слухаючи Шарпила, навіть не бачила сего.

„Не сердьте ся пані! Не я вигадав все тото, що говорю. Лише переказую слова гетьмана. І вам добре знати, що він про вас думає, як і що говорить. Що“

він хам, ваша правда. Я ще більше скажу. Він товариша. Помиляєтеся, думаючи, що я його приятель, або сліпе орудіє у кождім ділі. Тоді, коли підлещувавсь до черни, то не туди обіщовав іти, куди пішов. Як приїхав був до Січи від Юрася Хмельниченка, то вирукував проти Виговського, що козаків робить шляхтичами. Мав знівечити шляхетчину між козаками, а тепер, ставши гетьманом, сам виторгував собі боярство, а своїх старшин поробив дворянами. Мав повідбирати старшинам мастки, а тепер вижебрує нові... для старшин і для себе самого. Дістав цілу Шептаківську сотню в Стародубським полку, млин на Ворсклі, двір в Переяславі і двір в Москві. Але чернь і з ним порухає ся. Ви, пані, забирайте ся в світ за очі, бо то не переливки. Казав, що як приїде і вас тут ще застане, то зробить з вас і з доньки чарівниці та живцем спалить. Він жартів не знає.

„То вже все, що маєш переказати від гетьмана-боярина?”

„Він дещо розповідав мені. Але, як ще того не знаєте, то про се розповість вам панна Ванда. А ні, то незабаром побачите самі. Коли вас не було дома, він навідувавсь до неї. Був також перед відїздом до Москви. Розповів мені, сміючись, як того було. Казав що яка мама, така й донька.

Сокорова аж тепер озирнулась за донькою, аби спитати, чи се правда. Побачила її на диваві без духа. Шарпило уважав своє посольство за скінчене і виїшов. Як відчинив двері, відскочила служка. Вона весь час тої розмови стояла під дверми підслухах.

Ванда мусила розповісти мамі, що сталося тоді, коли гетьман був в останнє у неї. Не було іншої ради, як доньку таки зараз видати за муж. Сокорова знала, що з гетьманом жартувати не можна. Спродала хату і з донькою виїхала до Білгороду, під опіку Ромодановського.

* * *

„Стефане!” заговорила сотникова до свого чоловіка. „Хоч ти до царя поїхав козаком, а вернув дворянином обдарованим соболями, золотою чаркою, шовками, сукном, то що, то ти таки й не доброго щось привіз із тої Москви. Ти вернув якийсь не свій. Ні докого не заго-

вориш, ніяка робота не бере ся тебе. Лиш мов сновиди лазиш з кута в кут. Так вже цілий місяць. Щось тебе мулить і не хочеш сказати. Якесь гірке зерно мусить бути в тій ласці царській. Може кривдусти собі, що цар завелику відстань добачив між сотниками і полковниками, бо їх ще й селами наділив? Дехто дістав два, три села, а судія Забіла аж п'ять... А може ти, сохрани Господи, що лихого провідав про Остана? Від коли пов'яв ся до Дорошенка, не дав про себе ніякої вісти. Мав приїхати в Січ. Зачавсь марець і його ще нема.

Сотник став набивати люльку. Запалив, пустив пару клубів диму, змірив кроками комнату і станувши нагло перед жінкою спитав:

„Чи ти дала би Настю за московського офіцера, або якого иншого достойника?”

„Ти вдурів? За Москаля?”

„Не я вдурів, а наш гетьман.

„Яке йому діло до нашої Насті? Нехай висватає Сокорівну.

„Послухай!” відповів сотник, видко вдоволений, що від жінки почув таку відповідь. „Вибач, що зараз першого дня, як вернув з Москви не говорив з тобою. Тепер Насті нема дома, то можемо справу докладно обговорити. Зачну з кінця. Москалі заадали відляти Україну з Москвою та завести у нас такий лад, який є в Московщині. Бруховецький знає, що без помочи Москаля на гетьманстві не удержить ся. Тому то він згодивсь на все, що Москві потрібне, аби Україна лишилась на віки в московських руках, та аби ніхто не спроміг ся на бунт проти ладу, який Москва у нас заводити ме. Гетьман згодив ся, щоби до кожного міста, де є козацький старшина, прийшов московський чиновник. Не наш старшина, а той Москаль буде правити полком, чи сотнею. До кожного міста, де буде такий московський прибузда, прийде московське військо. Козаче військо треба буде розпустити і українські уряди позапирати, бо всі доходи війська і податки, які ішли на військо, будуть згортати московські грабіжники для своїх воєводів, для свого війська і для царя. До перського скарбу підуть всі грошеві і негрошеві збори з міщан і селян, та податки з усіх шинків, з млінів, пасік, і з чужинців крамарів. Отсе все списано і підписано в Москві 22. жовтня. Пейри те гетьман зобов'яз-

завсь до дечого такого, чого не списано в угоди. Бо соромно було таке писати. Окрім угоди писаної, гетьман ще зробив угоду на писок.

„Б сій умові на писок є наші діти. Коли гетьман вернув до Гадяча, кликав до себе по чередно всіх полковників і з ними довго балакав. Наш полковник вийшов від него страх сердитий та пішов просто до мене. Гетьман сказав йому, і мабуть всім прочим полковникам, що царська воля така, щоби сини богатих старшин женили ся виключно з Московками, а доньки з Москалями. Козаки мають по жінки вводити до Москви. Нашим дівчатам женихів будуть привозити вояводи. Гетьман зробив початок. Всі старшини, як не хочуть стягнути на себе царського гніву, мусять піти за його приміром. Полковник відповів гетьманови, що царська воля, як він її до себе не просить, нехай не пробує переступати порога його хати. Як цар скаже би ти Ляха, то він послухас. Але його дітей, ні гетьман ні цар нехай не важить ся займати. Тоді гетьман загрозив, що як хто у тім не вводить його волі, то його вишибне ся з козачого реєстру. Так бацька дитини, як і його сина, чи зятя. Не то старшиною, але й козаком не буде, бо така царська воля.

„Хиба з глузду зійшли оба... гетьман і цар! На що їм таке силуване милуванце?

„З глузду не зійшли. Їм того потрібне, аби Московщина до решти вирабувала Україну. Серед тої царської гололи є багато говораниїв. Вони гадають, що у кожного старшини козацького великий скарб. Тоті скарби хотілиб загарбати голодні вельможі московські. Як би наш Остап поїхав до Москви по жінку, то зрабили би йому велику честь. Дали би дочорянку, але голу. Москаль, якого воевода привезе для нашої Насті, буде може й полковником, але без сорочки під жупаном. Українською працею хочуть позбогачувати голі Московки і голіх Москалів. До того, як в той спосіб Москва в кожде кубло вкине таке задулене яйце, то будуть мати серед нас старшин шайтанів. Будуть знати все, що хто з нас думає. Старшинами буде гетьман робити лише тих козаків, що поженять ся з Московками, або Москалів, що то поженили ся з нашими доньками. Найбільшу шкоду тоті міщані подружа зроблять Україні тим, що змосковщать духа тої часті народу

що двигає українську думку державну; вони виженуть з України саму память про те, що ми були колись панами в нашій хаті. Козак, що оженив ся з Московкою, хоб би й не змосковщив ся, не постойть за рідний край так, як той козак, котрого московські пархи ще не обсіли. Козачка, що вийде за Москаля, пропаде для України цілком. І діти вже будуть настоящими Москалями.

„Москалям солию в очі наші школи, бо у них наші сини чують про давню силу і славу України. З Москви вже прийшов до Києва приказ, аби школи розпустити. Але сам воевода Шереметев не радив перетягати струну дратуючи Українців. Відповів до Москви, що ще рано. Не тепер, то в четвер наші школи запруть, або дадуть нам московських навчителів. Вони будуть так вчити, що наші сини забудуть про українських героїв, князів Бравліна, Аскольда, Дира, Олега, Володимира; про Косинського, Наливайка, Лободу і Сагайдачного, що Москалів перециз. Замість них навчать нас брати за свої і обожати якогось Рурика, Андрея Боголюбського, Дмитра Донського... Коли козаки старої школи підуть тудю, кудю пішли Сомко і Золотаренко; коли других поженуть заселити Сибір, а молоде покоління виховують московські навчителі, то хто тоді постойть за волю української землі? Чернь? Но українській землі когут запіс... Хиба може аж колись, коли з наших кісток вже й сліду не буде, який Німець видобуде з забутої слави бузальщину нашу. Розпорнає купу московської брехні, та з неї винорнає жемчуг, давню волю і славу України. Тоді той Німець розкаже нашим правнукам, чий вони діти. Тоді вже може й чернь стане до бою за волю своєї землі.

Сотник не любив, аби йому перебивати. Тож сотникова не обзивалась. Неначе слухає, але не чує всего того. Вона лиш думала про те, що буде з її дітьми, як гетьман не відступить від свого, а діти таки схочуть дати волю своїм серцям. Аж коли сотник скінчив і став винорувати згледу лозьку, обзивалась несміло.

„Оже Настя, як відласть ся за Юрка, то буде простою козачкою, або й хлопкою? Як наш Остап оженить ся з полковничкою, то також вишибнуть його з козачого реєстру?

„Буде ще гірше. Від мене відіймуть уряд сотника. І полковник буде мусів віддати свій пірнач.

„Яким правом? Наша старшина зібрана вільними голосами війська!

„Таким правом, що у кожного старшини, котрого схочуть збути ся, знайдуть якийсь гріх, за котрий піде в Сибір або й під катівський меч. Ось ще з Москви, просто з бенкету заслано в Сибір немилого гетьманови Захара Шийкевича. Вернувши з Москви, гетьман вислав туди війскового судію Незамаю. Москалі запроторили його в Казань. За ним пішло кільканацять інших старшин. Гетьман у кожного з них знайшов якийсь перворедний гріх. Такі гріхи вже знайшов і у нас обох. Полковник сказав був йому, що у него є син і донька. Але, як довго він жиє, то до такого опозорення його роду козачого не прийде. Нехай би й під ним земля розступилася і він разом з дітьми провалився на саме дно пекла, то не дозволить, аби його кров змішалася з московською. Навіть як би його дитина вдуріла та забула за свою честь і його родови грозила така ганьба, то його кров радше нехай з піском змішаєсь, ніж мала би змішати ся з собачою. І змішалась би... його власною рукою!... Тоді гетьман, буцім від нехочу бовтнув пару слів, з котрих полковник зміркував, що гетьман знає про наше поведене на Чорній Раді в Ніжині. Він знає, що полковник з цілим своїм полком був за Сомком. Знає, що ми оба зарубали шаблями кількох Москалів, щоби Сомкови промостити дорогу до нас. Знає й се, що наші сини були післанцями правобічної старшини до нас, та що вони тепер у Дорошенка. Полковник сказав лиш гетьманови, аби не грав з огнем, тріснув дверми і вийшов.

„Отже, як по наші діти прийде московська напасть, то ми пропали. Тебе заплють в Сибір, або й ще що гірше стане ся.

„Що найменше. скинуть мене з козака. Мене і мої діти припишуть до посполитих. Всі будемо робити панщину у якогось московського двосводи, чи сотника, якого цар настановить у нас намість мене.

„Що ж нам тепер діяти?! Що зробимо з нашими дітьми? Полковник не казав тобі, що він зробить?... Ну?

„Не нукай, бо тепер нічого не винукаєш... Нічого наперед... Треба ждати, що принесе хвиля і в кожній скрутї мати голову на карку. Може тота голодна саранча московська цілком не надлетить до нас і ми за пудодурно вже тепер журимо ся.

„Настя вертає від попа“, перебила сотникова, глянувши в вікно. „Лишім тоту розмову, аби чого не здогадала ся. Поки буря ще далеко, не потребує знати, що їй грозить.

„Маю новину!“ промовила Настя весело, стріпуючи з себе сніг. „Окрім вас, ніхто не сміє про се знати. Се тайна... Завтра приїде Остап. В Небулові, ні взагалі в цілім полку ніхто не сміє про се знати. І наша служба ні. Тому зайде в ночі, через сад задними дверми. Сказав мені про се син попа. Надіхав саме в тій хвили, коли я відходила. Взяв мене на бік і сказав, що був разом з Остапом і Юрком у Дорошенка. Тепер вернули всі три. Він поїхав просто сюди, а Остап поступив з Юрком до полковника. Сказав також, що він приїхав явно, бо тут ніхто не знає, що він був у правобічного гетьмана. Про се, що вернули Остап і Юрко, не скаже навіть своєму батькови. Ми мусимо устроїти ся так, щоби челядь їх не бачила.

„Як зайдуть в ночі від ліса і садом, то ніхто не побачить їх. До моєї світлиці служба не заходить. Як не вийдуть з хати, то й цілу зиму можуть пересидіти і ніхто не знати ме, що у нас гості.

Ніч була темна. Як з часта на провесні, ліпив вохкий сніг. На перелазі, по тім боці саду, сидів сотник. Пакаючи люльку вдивлявся в нічну пітьму, чи не добачить тіни на білім тлі снігу, що покривав ниву між садом і недалеким лісом. Ждав не довго. Два пятна, що відділились від темного краю ліса, більшаючи, наближались до саду. Незабаром коло перелазу станули два козаки. „Ого часи!“ промовив Остап. „До власної хати треба скрадати ся, як злодій... Але тут хтось перелазив.. таки в сій же хвили. Сніг з плота зметений, це свіжий не припорошив.

„То я“ промовив сотник підводячи ся.

Остап, що вже хапав за шаблю, пізнав батька по голосі. Переліз через пліг і разом з товаришем пішов за сотником. Сей провів гостей до дверей, а сам пішов спустити пси. В хаті ждали на козаків сотникова

Настя з чарками в руках. З чарок бухала пара, бо у них була горяча паленка, підправлена всяким корінем. Хлопці вихилили чарки і наставили їх ще раз. Треба було наливати й третій раз, бо вернув сотник. По паленці прийшла жидівська риба, по рибі печена гуска, потому мід і оповіданє, з чим приїхали. Юрко присівсь до Насті, Остап до батька. Про що Юрко балакав з Настєю... яке нам діло до того! Певно не про державні справи. Як оба побратими були у полковника, то там балачку з полковником про державні справи Остап полишив був Юркови. Сам розмовляв з полковником. Тут знов було навпаки. Тут Юркови не в голові були державні справи... Остап розповів батькови те саме, що в Гуківі полковник чув від свого сина.

„Ми приїхали з під Лисянки“ оповідав Остап. „де двацять другого лютого була у Дорошенка генеральна рада. На сій раді казали бути мені і Юркови. Очевидно, не на те аби радити. Там таких смердюхів-пучьвірків на раду старшин не пускають. Кажуть, що державні справи діло самої старшини, а молодий козак має лиш виконувати прикази, не розбираючи, добре воно чи ні. На раді ми оба були лиш як німі свідки, бо нас мали вислати як післанців до лівобічної старшини. По раді Дорошенко ще доповів нам дещо і казав, їхати. Отже правобічна старшина хоче, таки зараз, іти на наш бік, щоби повалити Бруховецького і прогнати Москалів. Потому козацтво обернулось би проти Польщі. Дорошенко радив зробити навпаки. Казав, що Москалі ще не провчили черни як слід і Запорожці, хоч вже хитають ся, все ще потягають за царем. І ядове козацтво і чернь Лівобережної образумлять ся аж тоді, коли вже до всіх міст прийдуть царські чиновники і царські війська. Однак старшина завзялась пробувати щастя в борбі з Москвою. Доси ще явно не зірвано з Польщию. Старшина надїєсь, що в борбі з Москвою Польща дасть Дорошенкови поміч. Аби не доводити до розладу, Дорошенко згодивсь на похід проти Бруховецького. Однак він буде дальше напирати на старшину, аби насамперед справити ся з Польщию. Не забавки Польща і Москва замирять ся. Дорошенко провідав, що приятель цара, та ще більший приятель Ляхів і лютий ворог козаків, Ордин Нащокін так довго нашіптував цареві на козаків, що цар рішивсь йти за

його радою. Рішивсь відступити Польщі Правобічню. Дорошенко надїєсь, що по проголошеню московсько-польської угоди лівобережне козацтво само відчухнєсь від Москви, та що тота угода навіть Запорожцям та усій черни отворить очі. Чернь і тоді не pomoже нам, але не буде козацтву кидати колод під ноги, коли воно виступить проти Польщі чи проти Москви.

„Дорошенко розумна голова“, замітив сотник. „Нам справді тота чернь у війні непотрібна. Хоч би й вона за нами була, то не pomoже нам, бо то не військо. Як би проти нас ішла чернь польська або московська, чернь не зазброєна і така, що не уміє держати шаблю в руках, то нам наша чернь станулаб в пригоді. Але коли проти нас іде військо, тай ще й наймлені зольдати кімецькі, то проти них мусимо поставити військо, що має за собою довгу школу лицарську. Та всеж таки, хоч чернь не годна помогчи нам, коли буде з нами, то як буде проти нас, пошкодити може. Коли вона проти нас, то як лиш з якого міста відійде військо, наємо зараз бунт. Маюч за плечима пліндруючу чернь, наше військо не годне бити ся з ворогом. Кождий козак, що дома лишив свою рідню і своє хазяйство, потерпає за жінку й діти, за батька й маму, брата й сестру, та і за свою працю. Як йому тоді думкою линути у ворожий край?!

У тім правобічна старшина з Дорошенком одної думки. Та в однім дуже важнім ділі їх думки розходять ся. Дорошенко переказує нами нашій старшині одно, а його старшина поза його плечима переказує вам свою думку. Правобічний гетьман не хоче, аби народ мав на него підзор, що то зависть і честолюбивість женуть його проти Бруховецького. Каже, що заки рушити на лівий бік, віддасть булаву Бруховецькому. Очевидно, коли сей відстане від Москви. „Нехай люди знають, — сказав — що я не задля власної користі проливаю кров, але справді тільки на те, щоби Україну зєдинити під одною булавою. Тоді може народ скорше піде за моїм голосом.

„І без того всі знають, що Дорошенко праведник, що чесна людина. Про Бруховецького козацтво нічого й знати не хоче. Ми всі тут за Дорошенком. Певність вже не буде йому противити ся бо бачить, що Бруховецький обдурив народ.

„Отже тогобична старшина просить, аби тоді, як прийде до розправи з Москвою і Дорщенко схоче дати свою булаву Бруховецькому, лівобічна старшина не згодилась на се. Нехай скине Бруховецького і гетьманом проголосить Дорошенка. Але до того ще далеко. Дорошенко піде тепер на наш бік лише на те, аби Бруховецького і Москалів троха наполохати. Як допевнить ся, що тоті лишать його в спокою, піде на Польщу.

„На генеральній раді було також потайне посольство з Червоної Руси. В посольстві були старшини львівського брацтва православного, відпоручники православної шляхти і українських міщан усіх червоноруських городів. Вони то розповіли козацькій старшині про тоті торги Ляхів з Москвою о поділ козачої України між Польщу і Московщину. Розповіли також, що в цілій Червоній Руси підготовляється бунт проти Польщі. Не лише шляхта і міщанство, але і поспільство ладить ся пристати до козачої України, щоби лишити ся під козачим регіментом. Лише ждуть на прихід козаків.

— Козача Україна нехай одного не забуває промовив посол від Львівського Брацтва до Дорошкової старшини. Нехай не забуває, щб̄ нинішню свою силу козацтво в великій мірі завдячує Західній Україні. Ще тоді, коли князі Київ̄а клали підруби під будівлю української державности, найвірнійшими їх толковинами були князі Червоної Руси Вони то ще коло дев'ятого року допомогли київському Олегови Віщому побороти могутню і гордовиту Візантію. В часі від розгрому нашої держави Татарями аж до появи сильної козащини життя нашого народу і наша думка державна не завмерли тільки тому, бо на їх сторожі стояла Західна Україна. Тоді, коли народ Східної України, коли тоті „Татарські Люди“ воліли бути підданками татарської орди, ніж мати власну державу, Західна Україна жила повним державним житем, та силкувала ся втягнути в то жите Україну Східну. І тоді, коли нас придавила Польща, наша думка державна жила дальше під нашими стріхами. Боротьба проти чужого ярма не вгавала у нас. Коли вже не мож було організувати сеї борби на рідній землі, то наше боярство ішло в Молдавщину і відтам працювало над відбудовою нашої держави. Через отсю борбу Західної України заціліла

наша думка державна аж до наших часів. Коли тота думка тепер і в ваших серцях, то в великій мірі завдячує се нашим батькам.

— А хоч би й саме козацтво! Чи мало би воно таку силу, яку має нині, як би не мужі з Західної України? Першою організацією козачою було козацтво Низове. Городову козащину виплекало Запороже. А хто поклав перші трівкі підвалини під організацію Запорозців? Хто, як не вельможа з Західної України, князь Байда Вишневецький?! Хто перший потряс Кримом: здобув Кафу, якої не могли одоліти могутні держави італійські? Через кого то вперве козача слава залунала по всему світу, де лиш люди живуть? Хто на козацій Україні відновив знівечену Польщию церкву, назад поставив на її чолі власних владик, яких ворог ваш прогнав був? Хто зробив, що Східна Україна стала, поволі, але остійно з під польського панованя переходити під регімент козачий? Хто, як не перший гетьман України, Петро Сагайдачний... Наш західноукраїнський Конашевич, шляхтич з під Самбора?! Хто дав матери городів наших, хто дав Східній Україні слави її школи? Чи не з України Західної, з Львівського Брацтва пішли до Київ̄а книжки і книжники?! А найбільша слава України, батько наш Богдан! То шляхтич з Червоної Руси. Був разом з батьком у Жулкевського. Під Цецорою Турки взяли його і держали пару літ. Аж видобувсь з полону, пішов до вас козакувати. Чи ми маємо вам говорити, що Східна Україна завдячує йому?! Козача Україна сильно задовжена у нас. Тепер ми приходимо по сей довг. Сили Західної України вже вичерпані. Як лишить ся в руках Польщі, то пропаде. її нищить і донищить ріжниця віри. Де пануючий народ має иншу віру, і поневолений иншу, там тоті, котрим ніж прикладають до горла приймають віру пануючого і для власного народу на віки пропадають. Під Москалем сего нема... Під Москалем наш народ остойть ся, хоч би і тисячу літ жив у тім ярмі. Крайна пора, аби Придніпряниця подумала про сплату довгу. Західна Україна дожидає вас.

— Повів би я — промовив Дорошенко — має лицарство ід Западови, аби вас спасти від неминучої загибелі і вами закріпити волю Східної України. Та ще не знаю, чи Запороже пристане до сего діла, і чи не на-

скачуть на нас з заду Бруховецький і Москаль. Моя думка, думка Дорошенка така, що без Червоної Русі Україні не бути. Я гадаю, що Лівобічну відвоюю від Москви та по вічні часи закріплю при українській державі аж тоді, коли дістану під мою булаву Червону Русь. Чи ваші країни допоможуть нам взяти під ту булаву Лівий Бік?

Посол від Львівського Брацтва взяв з рук служки шкіряний міх. Виймив з него щось закутане в червону китайку і знов промовив.

— Західну Україну, відірвану від Придніпрянщини Чехами, відвоював назад і зединив в одну державу князь Володимир, Хреститель всеї Русі. Коли Батий руйнував Київ, чимало київських церщів захистилось тоді в галицькій землі. Оден такий богоугодник спас і привіз до нас дрібонький останок мощий святого обединителя нашого. Зразу церщ в Крилосі, опісля під Львовом берегли ту святість і зберегли аж до наших днів. Звісно, що Богдан Хмельницький підготовив був могутній союз кількох держав з Україною. При помочи сего союзу загадав він скинути з України московську протекцію, розторожити Польщу і всю відумерщину київських князів від Дону аж по Віслок сполучити в одну гетьманщину. Коли ми про се дізнали ся, Львівське Брацтво казало золотарям в Нірнберзі спорудити золоту булаву.

Посол розгорнув китайку. В його руках вилискувала ся срібна коробка виложена перлівницею. Отворив і видобув золоту булаву.

— В отсій булаві, — говорив дальше — затворені мощі Володимира. Наше Брацтво мало передати її батькови Богданови тоді, коли стане на Червоноруській землі і присягне, що вже більше не віддасть її Ляхам. Та не судилось йому довершити загадане діло. Бог доклякав його до себе саме тоді, коли мав зачинати. Його наслідникови, Виговському не дала Богданового завіщання увести в жите темна чернь, котра гадала, що під царем Україна переменить ся в хлопський рай. Може ти будеш щасливіший. Святий Володимир нехай веде твоє лицарство тропою сонця. Бери Червону Русь під ту булаву... Під одну булаву Соборної України!

Настала тривожна тишина. Не ворухнувсь ніхто, кождий запер духа в собі. Всі, і послі і старшини влі-

чили очі в гетьмана. Дорошенко насунив брови і довго стояв в задумі, не доторкаючись булави. Груди його важко дихали... Окинув оком раду і спитав:

Що ви на теє, товариші?

Бери булаву! — гукнула старшина. — Веди нас хоч би і на сам Краків. Посли правду кажуть, що ми їх довжинки. Правда й се, що без Червоної Русі Україні не бути. А найбільша правда того, що Придніпрянській Україні жаден чорт вязів не скрутить, а Західна Україна в чужім ярмі занидіє, пропаде для нас. Святий Собиратель українських земель нехай веде нас, бере для Соборної України Червеньські городи!

Всі замовкли, бо гетьман підвів руку, на знак, що хоче говорити.

— Проклятий людьми і Богом; до десятого покоління проклятий нехай буде той, хто прийме ту булаву і забуде, що народ по лівім боці Дніпра і народ здовж Дністра також його діти, як народ Правобічний! Нехай і люди і звірі оминають його, утікають від него як від моровиці. Свята земля нехай вишибне із нутра свого його стерво тоді, коли чорт вирве з него погану душу його. Нехай ні пекло ні небо не прийме її, бо гадаю, що і пекло не схоче плюгавити своїх кітлів смодових такою мерзою. А грядущі покоління, поки світа того, нехай спльовують на спогад імені його!

— Нехай всохне тота рука, — додав гетьман, беручи клейнод — котра доторкнує ся тої булави і забуде, що в чужих руках не сміє лишити ні одного клаптичка, ні одной скибочки української землі!

— Святий Хрестителю України! — закінчив, цілуючи булаву і упавши на коліна — Веди мене.. веди мое лицарство! Дай мені і мому лицарству завзяте та силу, а нашій черни отямлене і розум... аби ми здужали під ту булаву твою зібрати розторошену землю твою. Дай мені силу доконати діло задумане і розпочате покійним Богданом.

Вся старшина і всі послі впали навколішки і мидились разом з гетьманом. Булава ішла з рук до рук. Всі цілували її. Присягали на мощі святого, що всі одностайно стануть за цілість та єдність його відумерщини. Коли булава опинилась назад в руках гетьмана, він встав і всі встали. Все суворе лице його тепер сияло щастем. Якась ясність і сила надлюдська біла

з його очей. Випрямився, притис булаву до груди, звернувся до послів і промовив.

— Ви чули і бачили. Вертайте домів. З усею козакою Україною возьму і Червону Русь під ту булаву. А не поталанить, то віддам її до ваших рук. Спрячете її в тайнику і держати мете так довго, аж знайдеся дужий і щасливийший.

„По сій раді Дорошенко призвав до себе Юрка і мене. Казав їхати до вас і на Запороже. Там тепер багато обабочного козацтва. Через війну між Тетерою і Бруховецьким перенеслося на Запороже багато таких козаків, що не хотіли брати участі в братовийчій борбі. Ще більша сила черни зібралася там, але такої черни, котра вже покушала, як смакує московська опіка. Гетьман гадає, що москалі вже напустили нашу чернь, та що вона вже не буде козацтву бороздити. Ми маємо Запорожців спонукати, аби Дорошенкови помогли звоювати Польщу та відвоювати від неї Червону Русь. І я гадаю, що тепер Запорожці підуть за Дорошенком, стануть з нами грудь при груді.

Юрко мабуть тимсамим кінчив своє оповідання, бо Настя тяжко зітхнула.

— Не буде кінця сій війні! Підеш в далекий світ. Віслок, то десь на краю світа... А може й ще далше. Я так боюся, що не вернеш...

— Верну, серце, верну. З нами піде Запороже. Піде така сила, що ворог довго не удержить ся. З Польщию справимося скоро, а за тим ще скорше з Бруховецьким. Хто знає, чи між тим Бруховецького не скинуть його власні козаки і ми прийдемо на епіхане. Вже скрізь проти нього бунтують ся. Не лиш козаки, але і чернь. Тота чернь, що свої руки замарала братньою кров'ю, аби своє божисте зробити гетьманом. Переяславський полковник вже збунтував ся. Збігці на Запорожу відгрожують ся, що підуть на Бруховецького. Навіть під його боком, біля його резиденції бунти. В Гадяцькім збирають ся проти гетьмана кули Слобожанина Донця. Гадаю, що моя шабля зачне скорше ржавіти, ніж се нині заповідаєсь.

„Але з війни, хоч не довгої, не всі вертають.

„Я характерник! — сміявся Юрко — ні шабля, ні куля не імаєсь мене.

На другий день плакала мама, плакала Настя. Сотникова благословила в дорогу сина, сотниківна свого милгого.

З неділі настав в місті рух і метушня, рейвах і релет. Від Бруховецького прийшов наказ збирати ся в похід проти Дорошенка. Але до сего народ вже був звичний. Інша новина підвела кожного, хто жив, на ноги. До міста вмаширувало московське військо. З теліги, що заїхала перед ворота сотника, виліз московський майор і якийсь московський чиновник. То був новий, царем постановлений правитель небулівської сотні, стольник Неєлов. Його сестрінок, майор Шаша Безрубахов був командантом московського війська, що мало стояти в Небулові. Сотник аж розгриз янтар люльки, коли пси загавкали і він глянув у вікно та побачив гостей перед своїми ворітми.

„Скінчилося моє панованє в сотні!“ воркнув. „Настю треба буде боржій вислати до Києва, до сестри.

Москалі ждали хвилю, чи хазяїн не вийде привитати їх при вході в загороду. Коли окрім гавкату псів не діждались іншого привитання, заклили і пішли до сотникової хати. Увійшли не стукаючи і не ждучи аж запросять.

„Ви сотник?“ спитав Неєлов, добуваючи зза пазухи якийсь папір. „Ось тут до вас грамота від гетьмана. Я стольник Неєлов. Цар прислав мене сюди. Буду правити сотнею, так як воєводи полками. Тим то й мають тут звати мене воєводою. Мій товариш, отсей майор, є начальником ратників, яких цар прислав для охорони моєї особи. Моєї і твоєї, коли би хто бунтувавсь проти твоїх заряджень, які поробиш на приказ царя. Цар буде приказувати моїми устами. Як я скажу, то так як би говорив сам імператор... Ти вже прочитай?“ спитав, бачучи, що сотник поклав письмо на столі. „Як прочитав, то вже знаєш, що гетьман приказує тобі. Царські ратники мають дістати кватири в людських хатах. Ти сам не жури ся тим, вони вже самі розмістять ся. Ти лиш пильнуй, аби люди не бунтувались. Кождий ратник має дістати від господаря, у котрого закватуєсь, молоко, хліб, кашу, сало... кілька годин з'їсти. Що

другий день курку, чи гуску, або яке інше м'ясо. Коменди хавайн має давати обрік. Тоті господарі, у котрих на квартирі не будуть бодай два квартирники, будуть давати мені і царському війську підводи, кільки треба. Будуть платити в царську касу податок з волів, з коний, з паєйк, з медів, подимне. Будуть давати двічі в рік що десяту курку, гуску, качку, вівцю, свиню. Що року десяту мірку збіжа, садовини і копицю сіна. Ти маєш вристарати для кожного ратника чоботи, рукавиці і кожух. До царської каси піде також податок з шинків, всі доходи з перевозів, млинів.

„Млин не військовий“, замітив сотник. „Я його построїв за власні гроші на моїм, за мої гроші кушленім ґрунті.

„За твої гроші, чи не твої, млин млином Така царська воля, аби дохід з млинів ішов в царську казну. Податки, про які я говорив, мають платити не лиші моснодіти і міщани, але також козаки.

„Козаки роблять военну службу. Вони мають привілей. Ось тепер збирають ся в похід. З чого будуть жити їх родини?

„Тепер нема привілеїв. Цар зрівнав усіх. Гетьмана вибрало неупривілеєне поспільство. Воно має такі самі права як і козаки. Похід недалеко зайде. Незабаром вернуть, бо цар з королем вже як би помирили ся. Ще лиш підписати угоду і на Україні настане вічний мир. Козацьке військо вже буде непотрібне. Його розпустимо. З війском розливають ся його привілей. До царської каси будуть платити податок всі крамарі, які жувуть в сотни і які лише на час заїздять сюди з крамом. Крамарі, що лише переїздять, не задержуючесь тут, будуть платити мито.

„То вже все?“ спитав сотник, всунувши руки за пояс.

„Мало?

„Мало! Тепер сам бачу, що цар, наш гетьман, царське військо і царські воеводи дуже невибагливі.

„Як вигадаеш що нового, то виклоботаю для тебе царську грамоту похвальну... Ще лиш одно маю додати. Військо, як я вже сказав, само розквартирує себе. Я беру для себе половину попівської хати. Вже був там на обзорилах. Хата дуже вигідна. Я чув, що

то був двір якогось польського шляхтича... Не маю доброї квартири для майора. Бачу, що твоя хата не перелюднена.

„У мене тіснота...

„Чи вже починаєсь бунт? І то від самого сотника? То такий примір для міщан, що мають дати квартири ратникам?.. Отся комната, як би нарешню построєна, приладнана для майора. З квартирою дістане, очевидно, також харч. Він, його кінь і його слуга. Ти навіть не спитав, коли він їв... Гадаю, що на закуску не довго буде ждати. Але таку закуску, що би міг прийняти і мене. Бо нині я його гість.

Сотника кортіло стягнути того гостя цубухом по голові. Закляв в душі і вийшов до пекарні замовити закуску. По хвили стара кухарка принесла горівку. Не тоту паленку, якою частували Юрка і Остапа, лише смердячу сивуху. Принесла також не бублики, а бохонець чорного хліба і стару солонину. На решту сотник просив подождати, аж спече ся курка, котру ще лиш зарізали. Курка була одна з тих, що вже давно не несла ся і жила на маскавім хлібі. Не різали її, бо і пєс полѳомив би на ній зуби. Тепер нагодились, як би впали просто з неба, такі любі гості. Нарешті і тота курка дїждала ся того, що не зійшла марне з сего світа, і віддала людству послїдну прислугу.

„Ви царських гостей обслужуете такою старою відьмою? У вас жінки, дѳоньки нема?“ спитав Неєлов. „Гетьман, що має реєстр всіх українських красавиць казав нам, що у вас гарна дѳонька. Через те й з війском прислано до вас не жонатого майора, а холостяка. Він не аби яка риба. Скоро піде в гору. Як оженить ся з дѳонькою якого багатого козака, то до місяця по вінчаню його жінка буде полковниковою.

„Подивлю ся за ними“ сказав сотник, і пішов до пекарні, де жінка з дѳонькою порались коло курки. Казав крикликати Семена.

„Ти, Насте, поїдеш нині до Книшева, до попа. Завтра, або позавтра приїду до тебе і відвезу, або хто инший відвезе тебе до тїтки в Київї. Чому, нехай тобі розповідь мама. Московські нахаби вже нині виїхали з тим, про що мама знає і розповідь тобі. Ти, Семене,“ звернувь до слуги, що станув в дверех, „запри двері, бо студенє і московські вуха довгі. Москалі хочуть брати

до царської каси доходи з млина. Піді зараз до млина і змайструй там щось таке, аби млин вночі згорів. Поверни також до перевізника на ріці, аби вночі пустив пором за водою. Люди мають брід. Троха буде невідгідно, бо брід пів милі за містом, але чейже броду Москаль не оподаткує. Як смеркне ся, заложиш коні і відвезеш Настю до Книшева.

Сотник вернув до гостей і сказав, що донька недужас а жінка має роботу в пекарни. Впрочім не надіялись таких високих гостей, тож не причепурили ся так, як личить сотниковій і сотниківній.

Замість сотниківної, прийшла на полумиску курка. Сотник мусів дуже перемагати себе, аби на голос не розсміятись, коли бачив, як московські зуби і щокі працюють аби курку одоліти.

„Тота курка“ замітив майор, мусіла бути одною з тих животних, що то наш прапрадід Ной в своїм корабі спас перед потопою.

„Не така вона стара,“ відповів сотник. „У мене весь дріб такий твердий. Тоді, як з царської ласки вибрали були вільними голосами гетьмана і гетьман віззав чернь, щоби завела на Україні новий та справедливий лад, одна ватага загостила під мою неприсутність до мене. Ватагою проводив якийсь Зяблик. Як загукали, то кури так налякались, що з остраху задубіли. Ось чому сперво тої курки тверде, неначеб з дубини.“

„І порабували вас? Забрали ваші скарби?“

„Скарбів, Богу дякувати, не забрали. Ані рушили.“

„То ви щасливий чоловік. Інших старшин вирабували до чиста.“

„Правду кажете, що я щасливий. Я скарбами не журю ся, скарбів від мене ніхто не відійме, бо я ніяких скарбів не мав і не маю. Але і тих пару хвостів, які були в мене, не взяли мені, та хати не спліндували. Мої люди знали, що буде напад. Одна салва з пяти мущкетів вистала, щоби ціла сотня напастників пішла у розпорашку.“

Гості, видовбуючи з проміж зубів курячі стегна попрощались і, цікаві, чи весь небулівський дріб перепуджений, пішли до попа на другу закуску. Відходячи, майор наказав своєму слугі зорко слідити за усім, що дієсь у сотника і, як би покмітив що, зараз донести йому. Саме в часі вечери, коли майор стягнув з полу-

миска половину печеної, неперепудженої качки, надбіг слуга. Попросивши його до сіний, розповів, що Семен запрягав коні, та не хотів сказати, куди поїде. Аж підслухавши розмови в пекарни, довідав ся, що Семен відвезить сотниківну до попа в Книшеві. Як вже не поїхали, то зараз виїдуть. Майор вернув до їдальні і сказав, що мусить іти робити службу, бо його сповістили, що навкруги міста никають якісь таємничі люди. Вхопив половину качки і рвучи її зубами, побіг до хати, де стояло московське поготівле. Приказав, щоби зараз зійшлась полусотня, готова до походу. Свого слугу відіслав назад до сотника з приказом, аби зараз, як тільки сотниківна відіде, звистив йому про се. Двох ратників, котрими все послугував ся тоді, коли пускавсь на яке злодійство, відвів на бік і довго балакав з ними. Коли слуга знов надбіг і сказав, що „вже“, тоті два ратники пустились чвалом в сторону Книшева. По хвили майор рушив за ними з полусотнею.

Візок з Настею і Семеном наздігнали два їздці з лицями заслоненими платками сукна. Лише там, де очі, були діри. Один замахнувся шаблею на Семена. Хлоп в туж мить вхопив бичівно за тонший кінець і грубимм вгачив лобура межюч. Напастник крикнув і поваливсь з коня на землю. Одночасно Семен, розвізши руки, упав, навіть не зойкнувши, горілиць на візок, так що головою ударив об коліна Насті.

„Давай гроші! Перстені, сережки, намисто... всьо, що везеш!“ крикнув до Насті другий, той, що ударом шаблі повалив Семена.

„Ратунку, ратунку! — скрикнула Настя.“

Саме в сій хвили підвівсь з землі повалений Семеном. Окаючи сіз на коня і став утікати. За ним пустивсь другий. Настя здогадалась, чому. За нею заступоніла земля, як би від чвалу більшого відділу війська. Не помилялась. Надбіг майор з полусотнею ратників і наполохав розбіяників. Безрубахов спас Настю. Відвіз її разом з убитим Семеном назад до Небулова і передав батькови. Сараку Семена поклали на лавці і в головах заналили свічку. Рани на голові не мав ніякої. Розбіяник мабуть ударив хребтом шаблі, але так крепко, що доразу вигнав, душу. Сотник, хоч мусів перемогти себе, не міг Москалеви не подякувати за се, що доньку охоронив від знебаги, може й від смерти, або від чого

Під одну булаву!

гіршого ніж смерть. Сотникова віддячила йому вечерою з неперепудженої риби, неперепудженою паленкою і неперепудженим медом. Ратникам сотник дав цілу свиню і барілку меду. Всі помолилися при тілі Семена і пішли спати. Як лиш відійшли, підвелась рука Семена. Шабля лише заголомшила його. Почіхавсь в потилицю, де був гудз, підвів ся, сів на лавці; озирнувся і вдивив ся в свічку.

„Агій! А що то за кумедія?! Чи я в Книшеві, чи дома? Прочунявши до решти, пригадав собі напад і се, що одного напастника звалив з коня. Здогадав ся, що другий зробив те саме йому, та що його взяли за мерця. Встав, вийшов нишком з хати і пошкандибав на край місточка. Застукав до вікна хатчини свого зятя. Коли відчинила ся кватирка і вихилилась голова газди, спитав його, чи виїздив куди той москаль, що стоїть у него на квартирі, та чи вернув? Зять розповів, що знав. Семен сказав „добраніч“, вернув домів і заковтав у двері спальні сотника. На питанє, хто то, Семен відповів:

„Не наробіть крику, чуючи голос воскресшого Семена. Я не ждав аж до страшного суду, але воскрес вже тепер, аби вам щось розповісти“

Двері відчинились і Семен всунув ся в спальню. Було темно, тож не бачив, які сотник зробив очі. Став розповідати.

„Напад на нашу зазулку зробив майор. Я зараз пізнав коня першого напастника. Того, що замахнувся був на мене шаблею. Він закватирований у мого зятя. Його коня я нераз бачив. Щоби допевнити ся, я, як лиш воскрес, побіг до зятя. Той сказав мені, що салдат, який у него на квартирі, великий злодій і у великих ласках у майора. Під ніч виїхав кудись то. Не вернув сам. Його привели. Мав завязане око. Салдати, що з ним прийшли, казали, що кінь вдарив його так, що аж око виплило. Отже то не кінь випустив йому око, а моє бичівно. Котюзі по заслугі. Шкода, що то не був сам майор. Тепер знаєте, якого маєте комірника. Лиш не розумію того, нащо майорови була потрібна тота кумедія?“

„І я не годен збагнути сего.. Але тобі, небоже, через тото вибите око, не бути більше туг. Утікай, таки зараз“

„І я так міркую, що не буде безпечно лишати ся гут. Недалеко живуть Козюра і Книшук. Захищу ся“

у них. Раз одного, раз другого посылати му до вас, аби провідати, чи коли не буде вам потрібна моя поміч.

На другий день, коли майор довідав ся, що Семен живе, поводивсь дуже здержно, бо не знав, чи Семен здогадався, хто були тоті розбійники. Ся здержність була родня сотника дуже на руку. Мали час обдумати, що і як ідіяти, аби від московської напасти не пропасти. Найбільше зажурився сотник походом, в який казав полкови іти гетьман Бруховецький. Не знав, де за той час примістити жінку і доньку. Тут, під боком майора був би не лишив їх ні за яку ціну. Однак сам Неслов увільнив його від сеї жури.

„Не слухайте гетьмана! — казав — Ваш гетьман і боярин лише тому висилає військо на польський бік, бо його не звістили про переговори з Польщию. Йому не говорять про се, бо його до сего не потребують. Хоч він гетьман України, то про долю України рішає не він, царський холоп. Нехай буде вдоволений, що йому лишати гетьмановане над частиною сеї великої та багатой країни. Війни з Польщию вже не буде. Війско розпустить та сидить дома.“

* * *

Неслов правду казав. На весну розпочались на ново перервані переговори. В червні приїхав до Галяча царський гонець і приказав зупинити війну, бо в Андрусові радять тепер польські і московські послы над вічним миром між обома державами. Гетьман, слухаючи царського приказу, видав універсал, щоби військо вертало домів. Та про те ніхто не слухав його, бо Дорошенко не послухав також приказу короля. Він ще не мав відповіді від Запорозжів і проте не знав, чи буде міг вже тепер рушити проти Польщі. Аби не тратити часу, та аби військо вправлялось в воєнним промислі, сів пав Лівобережну. Коли король наказав зупинити війну, Дорошенко відповів коротко, що його не король зробив гетьманом. До булави поміг йому кримський хан.

Бунти лівобічного козацтва проти Бруховецького і Москви ставали щораз частійші. До Дорошенка старшини слали зазив за зазивом, аби прийшов взяти Лівобічну під свою булаву. Правобічний гетьман помагав збунтованим, але більшої війни з Бруховецьким не зачинав. Маючи на меті війну з Польщию, він дожидав

вістий з Запорожа. В Січі вагували ся. Запорозці ще не хотіли вірити в того, що Москва накладе з Польщию, та загадує віддати Ляхам Правобічну. Послам Дорошенка Запорозці сказали, що як справдить ся то-то, про що гетьман доносить їм, то вони цілком певно ідуть за ним. І вони були тої думки, що на случай, московсько-польської угоди, насамперед треба іти проти Польщі.

Дорошенко не сумнівався, що московсько-польська угода буде ось-ось проголошена. Тому то й він, уважаючи поміч Запорозців за цілком певну, та одержавши в жовтні 1666. року татарську поміч, розпочав війну. Дорогу заступило йому сімнадцять польських корпусів під проводом Стшалковського. Се військо Дорошенко звівечив біля Брацлава. Другому польському війську проводив Маховський, що прославився розстрілянем Виговського та кількадесяти інших козацьких старшин. Маховський взяв Івангород, та вирівав все населене. Дорошенко наскокиє на се військо і розторочив. Маховський з трицятьма заціїлими хоругвами подавсь на Брацлав. Дорошенко поспішив за ним, окружив його і полонив майже усе військо разом з Маховським Полоненими завлатив Татарам за поміч.

Хоч дорога ід западови вже була сяк-так вільна, то всеж таки сили, які мав Дорошенко були за слабі, аби вже тепер запускати ся в глибину Польщі. Дорошенко рішивсь подождати, аж прийде більша сила Татар і аж Запорозці довідають ся про угоду Москви з Польщию, та остаточно рішати ся дати своє військо під його провід. Він зупинив похід, та став Правобічну організувати в державу, незалежну від Польщі, незалежну від Москви. Денеде були ще польські гарнізони. Гетьман вівзав їх, аби зараз вступили ся з Україною, а ні, то він прикаже перебити їх. На знак, що Україна вже самостійна держава, Дорошенко став в Торговиці бити власну монету. До Січи знов вислав послів, аби нагнали на Запорозців.

Утікачі з Лівобічної приносили на Запороже що раз нові вісти про господарку Москалів. Тепер вже й чернь стала вигуквати проти Москви, та її прислужника Бруховецького. Збігці привезли до Січи також вість про те, що дня 13. січня 1667. року Москва і Польща підписали угоду; що цар відступив Польщі

цілу Правобічну, що Київ зобов'язавсь передати за два роки. Не всі Запорозці хотіли вірити в того, що оповідають збігці. Не вірила більшість черни. Очі отворились їм аж тоді, коли в їх руки попали письма підписані власною рукою царя і припечатані московською печатю державною.

Склавши умову на звівечене козацтва, Москва і Польща заходили ся приєднати Татар і Турків, аби тоті допомогли їм вигубити козаків. В Москві був тоді гонець кримського хана, Мухамед Ага. Москалі підкупили його, і, відсилаючи його до Криму, вислали разом з ним стольника Лодиженського. Лодиженський мав відмовляти хана, аби приступив до польсько-московського союзу проти козаків. Підкуплений Мухамед Ага обіцяв помагати Лодиженському.

Мухамед Ага мав з собою трицять сім Татар. Всі вони і московський посол їхали у Крим через Лівобічну і Запороже. Українці, що жили в Москві, провідали цілком случайно, за чим вони ідуть. Очевидно, звістили про се своїх приятелів на Україні. Старшина Полтавщини порішила не пропустити у Крим ні Лодиженського, ні Татарина і вислала за ними півтора сотні козаків. Се були Запорозці, що зимували в Полтавщині. Будьто, як що року, з весною вертають на Запороже. Запорозці перестріли Москаля з Татарами, то знов пропустили їх поуз себе. Нічим не показували, що вони важать на путників. Аж коли пробрались через Дніпро і вже були на запорозькій землі, наздігнали Татар в урочищі Першої Пришиби. Між козаками і Татарами прийшло до спору іза місця на нічліг. Кінець суперечки був такий, що в урочищі лишилась свіжо усипана могила. У могилі козаки поховали трицять оден татарських трупів. Між убитими був також Мухамед Ага. Лише семеро Татар утікло до Лодиженського, котрий їхав подальше з заду і всего того, що скоїлось не бачив. Козаки перетрусили клунки і одяг татарського гонця. Знайшли багато паперів, між ними московські листи до хана. Трех козаків, що мали найліпш коні вислали з сими паперами до Січи. Самі лишились ночувати.

В Січи була рада старшин. Кошовий скликав їх, аби вислухали Дорошенкових послів. Кошовий, Ждан-Рог крутив головою, коли послі розповідали, яку то злагоду зробила Польща з Московщиною. Отаман За

порожа не вірив. Казав, що увірить, коли про туго злягоду сповістить його сам цар. Саме тоді, коли на раді про се сперечались, надіхали тоті три козаки, що почувились були з Татарами в урочищі Першої Пришиби. Кошовий взяв від них папери і передав їх писареві. Коли писар відчитав царський лист до хана, старшина увірила, що Дорошенкові послали говорили правду. В сім листі цар писав ханови про андрусівський мир. Попри те писав, що з другим листом до царя Кримців висилає свого власного посла Лодиженського, котрий також везе для хана дарунок.. гаманець червінців. Козацькі гонці сказали, що царського посла що лиш не видко, бо їхав таки зараз за ними. Старшина вважала, що Лодиженського до Криму пустити не можна. Аби грішми не підкупив кого, та при його помочи не викрав ся з Січі; також аби листів до хана і до московського посла в Бакчисараю, Якушкина не передав яким зрадником. Січовики порішили відіймити від посла всі папери і всі гроші. Така обережність була konieczна; бо хоч би між Січовиками не знайшли ся лакоми на гріш зрадники, то були там такі настоящі Москалі. В Січі стояв відділ московського війська... трицять райтарів з офіциром Пенкіном. З Лодиженським було також пару Москалів. За часок московський посол дійсно надіхав. Було се осьмого цвітня. Пішов до кошового і зажадав, щоби зараз таки вислано в степ які два, три куріні Січовиків, аби спіймати та привести до Січі тих козаків, що убили татарсько гонця і його товаришів.

„Всі вони“, говорив, „мають бути скарані на смерть при мені. Квапте ся, бо завтра досвіта мушу їхати дальше.

„Нехай Татари, що спасли ся, знайдуть душгубів, піймають, приведуть до Січі та свідками докажуть їх вину. Тоді наше товариство скарає їх“, відповів Ждан-Рог.

Лодиженський ждав день, другий. Бачучи, що Січовикам ані гадки розщибати ся за убийниками, зажадав, аби його пустили в дальшу дорогу. Січовики відповіли, що в дальшу дорогу його не пустять, бо ще не прийшов такий приказ ні від гетьмана, ні від царя. Сказали також, що вони відвічальні за все те, що царський посол везе з собою. Аби йому не пропали ни-

сьма і гроші, вона мусять сдно і друге відіймити від него, та захистити в війсковій скарбниці.

Січовики дізнали ся, що Лодиженський таки якимсь чудом сповістив Москву про те, що стало ся, та про те, що його в Січі придержали. Аби від напасти не пропасти, Січовики скинули кошового Ждан-Рога і вибрали Васиютенка. Нова старшина порішила випустити московського посла і разом з ним полонених Татар. Однак рівночасно порішено зробити так, аби посол до Бакчисараю не доїхав. По трицять вісьмох днях неволі Січовики випустили Лодиженського, його людей і Татар з конвою убитого татарського гонця. Віддали йому папери і гроші, та дозволили їхати. Разом з ним виїздили відділ райтарів Пенкіна Москалі були дуже раді з того, що вихоплять ся з Січі. Відколи до Січі стали приїздити Дорошенкові посланці, вони раз-у-раз мусли слухати, як Січовики похвалялись, що побють їх.

Сім верстов від Січі був перевіз через Дніпро на кримський бік. Туди Січовики справили райтарів з кінми Лодиженського і Татар. Самого Лодиженського з його людьми і Татарами мали Січовики підвезти до перевозу водою в байдаках. Москалі і Татари відчалили від Січі в товаристві полусотні Запорозців. Як лиш вони відплили, пустивсь за ними кошовий Васиютенко з більшим відділом козаків. Наздівнав Лодиженського ще за три версти від перевозу, задержав його байдаки і казав усім висідати на беріг.

„Роздягайте ся!“ крикнули козаки до Москалів і Татар.

„Чи ви пьяні? Чи сказали ся?!“ спитав Лодиженський счудований і лютий.

„Ні одно, ні друге“, відповів оден козак. Ми лише хочемо, аби ви в Бакчисараю сорому не наїлись. Ви такі неохайні. Крізь шкаралущу бруду на ваших тілах навіть ваша шкіра не прозирає. Так перед ханом не можете показати ся. Хан ще погадав би, що ви того нехару в Січі набрали ся. Заки поїдете дальше, мусите викупати ся... Ануко! Роздягайте ся і у воду!

Коли Москалі, гадаючи, що козаки жартують, хотіли вертати до байдаків, козаки кинулись на них. Пороздягали їх до голого тіла та загнали у воду. Москалі стали плисти, гадаючи пробрати ся плавцем на той бік Дніпра. Ледви відплили кільканацять кроків від бе-

рага, загрохотіла сальва. Всі козаки ціляли в Лодиженського. Поцілений не однією, не двома кулями пішов на дно. Тоді козаки посідали в човни і стали полювати на других, неначе на качки. Так вибили майже всіх. Лише деякі встигли доплисти до берега. Вони голі утікли до Січи. Інший відділ козаків пустивсь здоганяти райтарів. Наздігнали їх і повідбирали їм коні. Райтари вернули пішком до Січи. Москалів, що спаслися, Січовики відіслали в Полтавщину, аби всім Москалям на Україні розповіли, що як не винесуть ся самі в свою Московщину, то незабаром прийдуть Запорозці, та виженуть їх.

На приказ царя гетьман Бруховецький вислав до Січи Івана Донця, аби розслідав справу. Сим разом Січовики не лицемірили. Показали Донцеві папери, які забрали були у Лодиженського і сказали:

„В отсих паперах стоїть, що цар змовивсь з королем вигубити козацтво. Лодиженського цар вислав до хана, аби підкупив його та перемовив до спілки проти нас. За те й ми його втопили.

Донець жадав, щоби Січовики знайшли винників і скарали їх. Тоді кошовий сказав, що старшина полагодиť справу, як переслухає всіх тих, що про пригоду що небудь знають. Нахилившись до Донця, шепнув йому до уха.

„Ти наймудріше зробиш, як підеш в курінь. Там сиди, доки тебе не виведуть за ворота Січи. Старшина не зрадить тебе. Але як молодше товариство вздрить тебе та довідаєсь, від кого ти і зачим сюди приїхав, то ти пропав!

Донець пішов за радою кошового, та на другий день виїхав з Січи.

Як Москва Лодиженського до хана, так Польща вислала свого посла до турецького султана, аби і його приєднати до спілки проти козаків. Польський посол, колишній канцлер Радзівський був у великого везира і, звіщаючи його про Андрусівську згагоду додав, що король має потайну гадку викоренити усе козацтво. На се він замиривсь з Москвою, щоби з її допомогою перебити усіх козаків. В Січи дізнались і про се посольство.

Тепер Запорозці вже документно знали, яка небезпека грозить всему козацтву. Послам Дорошенка

старшина відповіла, що рада всего старшого і меншого низового війська запорозького порішила визнати Дорошенка гетьманом соборної України. Як колись батькови Хмелєви, так тепер Дорошенкови дають провід над усім війском запорозьким. Трицять тисяч лицарства, не числячи черни, піде туди, куди поведе їх його булава.

Посли Дорошенка вже знали, що по такій відлові сказати січовій старшині. За чернь, вони подякували. Казали, що Дорошенко іде воювати, а не рабувати. В таборі Дорошенка будуть харчі лише для тих, що бють ся. Отже черни не було би чим харчувати. До того гетьман не хоче, аби по першій бомбі яка впаде в козачий табор, чернь звязала ста щину та видала Ляхам.

„Дорошенко“, говорили послы дальше, „іде на Польщу, щоби для соборної України відвоювати Червенські городи. Він поведе свої полки на Львів. Запорозці нехай ідуть на Снятин. Там пристануть до них Українці Молдавщини і пару гуцульських полків. Тоті Гуцули дуже добре військо. Всі зоружені крісами, які чують самі у себе. Вони такі стріліці, що скорше його ложка хибить рот, ніж його кріс ластівку у воздуху. Лише гармати не мають. І Молдовани без гармат. Запорозці нехай половину своєї гармати разом з пушкарями дадуть Гуцулам і Молдованам. Разом з ними нехай ідуть на Галич. Коли Дорошенко возьме Львів а Галич возьмуть Запорозці, то далі ід Западови підемо чотирма шляхами. Дорошенкова сила розділить ся. Одні підуть на Люблін, другі на Ряшів. Гуцули з Молдованами возьмуть західні Карпати. Дорошенко затичить бунчуками Віслок. Як Польща не згодить ся, щоби Червона Русь на віки для неї пропала, то Дорошенко піде дальше. Возьме Краків і всю Малополющу віддасть Чехам, бо то здавна чеський край. Обезпечивши за Україною Червону Русь, Дорошенко поведе нас на Москву. Він гадає, що тоді до війни з Москвою зовсім не прийде. Москаль, бачучи що Україна зєдинена, возьме фіст під себе і втече.

Рада старшин одобрила военний плян Дорошенка. Кошовий казав послам переказати Дорошенкови, що як лиш лицарство збере ся, то вирушить шляхом на Снятин. Тоді послы висипали на стіл м'як галярів і чер-

ийців. Ще й сказали, що харчами та муніцією Запорозці нехай не журять ся. Аби лише дібрали ся до Снятина. Від Снятина будуть мати всего через верх. Міщани і шляхта Галицької землі вже придбали все, що запорозькому війську потрібне.

Одержавши запевнене Січовиків, що Запорозці підуть за його зазивом, Дорошенко рушив в осени на Польщу. З ним була велика сила Кримців. Проти него ішов коронний гетьман Собескі. Ворожі війська зустрілись біля Підгаєць. Собескі зміркував, що в отвертім полі Дорошенкова сила розторошилаб його. Отже він навіть не пробував шастя. Утік до укріплених Підгаєць. Надіявсь, що заки Дорошенко возьме Підгайці приступом, наспіє на вируч друга армія польська. Дорошенко не квапив ся. Він загадав брати Підгайці приступом аж тоді, коли наспіє вість, що Запорозці вже вирушили зі Снятина на Галич. Він хотів під Львовом бути тоді, коли Запорозці стануть під Галичем.

Собескі мав ще надію, що йому підступом поведесь здержати Запорозців від війни проти Польщі. Серед Запорозців пережажала чернь, здеморалізована і роззвірена довгою, по звірськи веденою війною. Ще більше ніж сама війна, звели тоту темну чернь на безпуте ріжні честолубиві і користолубиві хлополопи. Такі хлополопи були тоді не лиш в козацій Україні, але і в Червоній Русі. При їх помочи Собескі загадав запорозьку чернь зпантелічити, так щоби вона перешкодила Запорозцям вирушити проти Польщі. Двом таким, Вітюкови і Палкови Собескі дав грубі гроші та обіцяв високі достоїнства, як виратують Польщу з клопоту, та не дадуть Червоної Русі вихопити з польських рук. Вітьюк і Палко бували на Запорожжю. Вони все горлали за правами черни, отже поспільство мало їх за апостолів правди. Знаючи дуже добре звичаї і душу темного раба, який що лиш вихопив ся з ярма неволі, вони знали, як промовляти до темного черняка. Змій, що в раю спокусив був до гріха прабабуно роду людського, не піддурив би людини так, як тоті два уміли піддурювати. Ще заки Дорошенко, дожидаючи орди, рушив був в похід, Собескі вислав Вітьюка і Палка через Крим на Запорожжя. Тоті агенти Собеского зявились під Січю саме тоді, коли запорозьке військо було готове до походу. Того війська зібралась була така сила, що не

стало для него місця ні в курінях, ні на майданах та удцях, ні в пригородах Січи. Полки розтаборились в степу навкруги Січи. Чернь, що змішалась з лицарством, гуляла. Хто ще мав що, пропивав, бо ішов за новою наживою.

Першого дня Вітьюк і Палко лише ходили від шинку до шинку. Пючи і частуючи, запускали ся в розговори з пняцями. Вони виміркували, хто з сеї голоти дасть ся найлекше взяти на приману, якою загадали знівечити Дорошенкові наміри. Вибравши так кількадесят черняків з під темної звізди, затягли їх до якоїсь корчми, що стояла в степу подальше від Січи на потайну малу чорну раду. Там розповіли зібраним, що вони збігці з татарської неволі; приходять просто з Криму. Допевнили ся доочне, що тепер діят козацтва найкраща нагода заплатити Татарам за все те, що протягом кількох соток літ український народ витерпів від них. Тепер в Криму нема ніякого війська. Самі лиш старці, каліки, баби і діти. Все татарське військо пішло з Дорошенком бити Ляхів. Як би тепер тота сила Запорозців, що зібралась в Січи та кругом неї ринула у Крим!.. Гей, гей! Всі скарби Криму вивезли би!

Слово „скарби“ потрясло честним товариством. Зібрані і неслухали дальше. Зрозуміли, що оба каверзники затівають. Лише дивувались, що самі до того не додумались. Чи се розумно, маючи під боком ніким не стережену копальню срібла, зотота, та всякого иншого добра, виряджатись в далекий та небезпечний похід, в Польщу?! Розбігли ся по всіх шинках, і ще тої самої днини січова старшина мусіла іти на раду, яка зібралась сама, без нічийого зазиву. Чернь гукала, щоби старшина, заки поведе військо проти Ляхів, повела його насаперед проти відвічного ворога України і християнської віри. Старшина пробувала нарозумити чернь, кажучи, що іти тепер проти Татар, то те! саме, що іти проти Дорошенка. Те саме, що помагати Ляхам, аби Червона Русь і Правобічна лишились далі в ляцькім ярмі. Посли Дорошенка благали, щоби бодай тоті скаменувались, ідо на Запорожжя прийшли з Червоної Русі щоби ішли спасати своїх власних братів, сестер.

Думка старшини була би може взяла верх, як би до Січи не вернув був Сірко, котрий не був в Січи тоді, коли Запорозці рішили пристати до Дорошенка

Сірко був великий лицар і за се його в Січ дуже поважали. Але він був лицар лише на оден бік. Він страшно любив бити Татарина і страшно бив його. До того він недолюблював Дорошенка, бо йому всякий городовий старшина був осоружний. Бачучи, що трапалась нагода без великого труду і без ніяких жертв змищити зненавиджений Крим, Сірко станув тепер за думкою черни. „Розживемо ся і слави лицарської на віки добудемо,“ казав. Не помогло, що старшина говорила про те, що саме тепер є також нагода довершити діло важніше, ніж знищене Кримців. Більшу половину української землі, що стогне в чужім ярмі, мож висвободити, або тепер, або ніколи. Чим лютийший ворог, тим скорше треба його збути ся. Татарин лише час до часу сіпає і скубе нас. Тамтой ворог присас ся до нашого народу як пявка. Як його тепер не відчепимо, то висмоктає всю кров до послідної краплі.

Але чернь, бачучи, що Сірко за нею, вже ані чути хотіла про похід проти Польщі. Навіть козаки стали міркувати, що ліпше насамперед запасти ся скарбами, яких ще ніколи не бачили, про які доси чули хіба лише у казках.

„Терпіли доси,“ гукав Війтюк, то нехай ще якийсь час тягнуть ярмо! Не перший раз Іван бідний. Коли Дорошенкови забавляло ся старшувати ще над Червоною Русію, то нехай здобуває її своїми кармазинниками, не руками бідної голоти. Нехай вибачить, коли і голота хоче поживити ся.

„На якого чорта нам тота війна з Польщию!“ кричав Палко. „Кому забавляло ся ломити польське ярмо?.. Українським шляхтичам і українському міщанству на Червоній Русі! Чи ми маємо кровавити на те, аби пановане давати православній шляхті та православному міщанству? Про мене, нехай польські шляхтичі та польські міщани православу шляхту та православних міщан ще дужше давають. Скорше видихають тоті дуки! Чи може православний хлоп бунтуєсь проти ляхського ярма? Ні! Він до тої панщини та до того бука вже привик, як жид до пархів. Найліпший доказ, що сидить там, не втікає на Запороже. Скажи, куме, обернувсь Палко до якогось хлопа з під Львова, — Ти лишив дома трех братів. Чи їм там зле, коли не утікли разом з тобою? Чи зле цілій твоїй громаді? Чи може

ти хочеш іти з Дорошенком, аби, як твій пап тебе спізнасть та спіймас, вбив тебе на паль, за се що втік був?!

„Кому добре, кому зле в моїй громаді, — відповів хлоп. — Мені було зле, то я втік. Тут нема панщини, ні взагалі панів. Тут і на своїм власнім не гнеш спину, бо на Запорожу ні орють ні сіють. Живемо як птиці небесні. Тут мені добре. Моїм братям, що лишились дома, видко, добре, коли не пішли за мною. Як хлопам в Червоній Русі зле, то нехай всі прокрадуть ся на Запороже, як се я зробив і як зробили тисячі перед мною. Яка нам неволя іти туди, визволяти братів, коли їм одна дорога до нас? Як Дорошенко відвоює від Ляхів наш край та прожене панів, то тоді може й я поверну домів. Але тепер, куди громада, туди й я. Гріх було би пропустити нагоду та лишити скарби в руках Татарина, коли тих скарбів тепер ніхто не береже. Аж просять ся: „прийди, та бери!“

Сірко та підіслані Ляхами Війтюк і Палко побідили. Військо пішло за черню. Пішли Запорожці, не за Дорошенком, а за платними агентами Собеского!

Січові Стрілці, навіть тоті, що були з Червоній Русі, пішли... не Львів добувати; не ломити ярмо, в яким загибала Червона Русь; не брати свій рідний край під українську булаву. Ні! Вони пішли, щоби прославитись невеликим коштом... Пішли бити беззубу собаку! Пішли, щоби замінити тоті кайдани, якими сковано їх дідизну; щоби, воюючи з бабами, старцями і дітьми розжити ся чужим добром. Пішли добивати полутрупа; землі Романа і Данила на загибів, собі на ганьбу!

Татарам ані гадки було, що Запороже, котре збиралось помагати Дорошенкови, наскочить тепер на Крим. Тим то й на Польщу пішло навіть се військо татарське, котре постійно боронило перекопську кріпость, тоті ворота в кримський півостров. Запорожці взяли Перекоп без великого труду, та вирізали решту гарні, зону полишеного в кріпости. Сірко новів двадцять тисяч в одну сторону, кошовий Ріг другах двадцять тисяч в другу. Козаки брали село за селом, місто за містом. Ніхто нігде не боронив ся, бо вся воєнна сила татарська була з Дорошенком, щоби Україну вибити на волю. Найбільше лютувала чернь. Населене скрізь виривувала, і всяке добро навантажувала на вози, навочу-

вала на коні. Запорожці важили також на самого хана. Хотіли полонити його. Однак, коли вже були підсунули до Бакчисараю дізнали ся, що хан утік перед ними на море, та взяв з собою свої скарби. Перетяжені добичю Запорожці повернули в Січ. Небезпечно було довше гуляти по Криму. Дорошенкові послали, що були в Січі, певно вже переказали гетьманови, що Запорожці, замість іти до него, пішли рабувати Крим. Вже й орда, що була з Дорошенком могла дізнати ся про сю зраду Запорожців. Тоді певно лишить Дорошенка на поталу Ляхам і сама поверне спасати свій власний народ. Як би орда перестріла Запорожців, ще заки вони будуть мати за собою перекопську шийку, то вони полишили б в Криму не лиш всю добич, але й всі свої голови.

* * *

В гетьманськiм шатрі під Підгайцями рада старшин. Дорошенко провідав, що польський гетьман полевий, князь Вишневецький веде проти него двацятитисячне військо. Вже вийшов зі Львова. Ще більшу силу веде польський король. Доси козаки гадали взяти Собеского голодом, бо звідуни казали, що польське військо має харчів ще лиш на які три-чотири дні. Тепер зміна первісного пляну сталась конечною. Не мож було позволити, аби всі три війська польські зєдинили ся. Кожде з тих польських військ з окрема Дорошенко міг розбити. Не здужав би зробити сего, коли би всі вони зійшли ся до купи. Саме тоді до Дорошенка наспіли великі гармати. На раді порішено облогою довше не гаятись, але місто взяти приступом. Потому Дорошенко звернув би ся проти Вишневецького. Між козаками ніхто не сумнівав ся, що се військо розібють на прах По Вишневецькiм прийшла черга на короля. Ще таки сеї ночі мали бути пороблені приготозленя і досьвіта військо подарить на польський табор.

Старшина вже мала розходити ся, коли в шатро увійшов посол, що вернув з Січи. Став гетьманови щось шептати до уха. Дорошенко поблід. Сів на колоді, що була замість крісла, закрив очі долонями, і понурих голову на стіл. В шатрі запанувала мертвецька тишина. Всі вдивились в посла, чи з його очий не вичитають, яке то скоїлось нещастє. Гетьман підвів ся,

єкинув оком зібраних і казав послови, щоби голосно розповів, яку то новину привіз з Січи. Посол розповів, кудюю пішли Запорожці, та що весь Крим в згармшах і крові.

„Наш похід“, промовив гетьман, „що найменше змарнований. Як Татари вже знають про се, що ми тепер вчули, то з усіх нас не верне домів ні одна жива душа. Татари будуть гадати, що то був наш підступ. Що ми заманили їх сюди, аби Запорожці могли вирізати їх родини, та вирабувати Крим. Татари, замість разом з нами бити Ляхів, погодять ся з Польщию і разом з Ляхами возьмуть час в два огні. Хоч би Собескі завтра здав ся, то і се не принесе нам ніякої користи. Ми повинні тепер за всяку ціну спасти військо, аби мати його до розпорядимости тоді, коли видобудемо ся з тої матні, в яку вкинули нас провідник та баламути наші і черни... Нам треба помирити ся з Собеским, ще заки він дізнасть ся про наш клопіт. та про се, що за пару днів наспіють йому на поміч два великі війська.

Вся старшина признала, що иншої ради нема, що треба, і то зараз, вислати до Собеского послів. Дорошенко додав, що се треба зробити в порозуміню з Татарами. На раду треба запросити їх головного ватажка, салтана Калгу Шерин-Герая. Він розумна голова і чесний союзник. Як зміркує, що не ми виїзники нападу на Крим, то не лишить нас самих в тій скрутї і не позволить, аби Татари відіместили нам за вину божевільного Сірка.

Післали по Калгу. При нiм посол повторив се, що вже розповів був козацькій старшині. Кагла заскреготав зубами і довго не обзивав ся.

Дорошенко не помилив ся. Кагла випрямивсь і промовив.

„Кісмет... воля Божа! Наші жінки і діти, нашi аули і улуси, наша праця внали жертвою нерозваги вашої черни... Таксамо як і ваша свята справа. Я заприсяг вам дружбу і видержу до кінця. Правда, не легко буде удержати в руках орду. І у нас є чернь і у нас є Віїтюки, Палки, Сірки. Але я одно вам кажу. Як би мої ватажки схотіли зрадити; як би загадали піти за приміром Сірка та разом з Ляхами ударити на вас, то зрєблять се хиба по моїм трупі. Що ви загадали зробити?.. Бо я гадаю, що остя війна з Ляхами вже програна.

Гетьман повторив йому се, що вже сказав був своїй старшині. Калга признав, що те був би одинокий ратунок. Вернув до своїх і скликав раду татарських старшин. Прийшов салтан Нуредін, шість салтанів з роду Гераїв та кільканацять мурз. Як почули, що стало ся, хотіли зараз таки помирити ся з Ляхами і ударити на козаків. Калгу поважали всі татарські старшини. Хоч сильно розярені, слухали уважно мудрих слів його. Повелось йому переконати їх, що тепер такий час настав, що Крими треба жити, в згоді з Україною, бо для Кримців Москва грізніший ворог, ніж запорозька чернь. Аби усунути московську небезпеку, треба насамперед сотворити велику Україну і поставити її на сильних ногах. Хоч тепер не поталанило, то не треба нерозважним поведенем розривати союзу з таким трудом склесного. Калга переконав свою старшину. Однак про дальшу війну з Польщию сим разом вже не могло бути бесіди. Старшина знала, що як лиш орда довідаєсь про се, що стало ся, подасть ся назад у Крим.

Остаточно вважали вислати спільно з козаками посольство до Собеского. Посли зголосились до польського гетьмана саме тоді, коли радила польська рада воєнна. Ляхи ще не знали про напад Сірка на Крим і не знали, що надтягає Вишневецький. Бачучи приготовлені козаків до приступу, побачивши великі гармати і гуляйгороди, стали голосно говорити, що зморений голодом польський жовнір не выдержить. Собескі зрадів, коли почув, що козаки і Татари приносять мир. Не довго торгувався з ними, боячись, щоби не роздумали ся. Собескі навіть попустив дещо козакам в імени Польщі. Приміром, зобов'язав ся відкликати решту польського війська, яке стояло на Україні. Дорошенко узнав про те, що польського короля. Проти сирні справи мав порішити сойм, на котрім були би також послі Дорошенка. Татарам зобов'язалась Польща за сей мир платити правильно гарач. Ще заки підписали сей договір, з татарського табору вже утікла більша половина орди. На другий день дізнавсь про все, та побачив перші стежі наближаючого ся війська Вишневецького. Аж тепер зміркував, що козак надув його...

Дорошенко закутав золоту булаву в червону китайку, вклав її в срібну коробку і запер.

„Не довго будеш тут лежати — шепнув. — Незабавки вийму тебе. Ще раз поведеш мене ід западови... Дай Боже, щоби з ліпшим успіхом.

* * *

В Небулові невесело було. Народ руйнували Москалі податками, драчками і рабунками. Воєвода стягав податки на царя, стягав їх на військо, стягав на себе. А що військо всего того, що він злупив, ніколи не бачило, кожний салдат ще й сам стягав на себе. На всякий протест сотника воєвода відповідав, що така воля царя і гетьмана. Московське військо прийшло на прозьбу гетьмана України і українського поспільства, аби боронити його від ворога і від пажерливости козацької старшини. Годі жадати, аби цар і московський салдат робили се на власний кошт. Сотник був безсильний.

Ще була одна причина, ізза якої воєвода дививсь на сотника тим оком, що на пса, а сотник таким самим оком на воєводу і на майора. Безрубахов, як лиш побачив вихоплену ним з рук розбійників Настю, так від першого погляду залюбив ся. Гарбуз не дуже збентежив його. Лише підсміхав ся, коли сотник сказав йому, що донька має судженого. Сеж воєводи діло одружити його з багатогою козачкою. Він сам своє вже зробив. Освідчив ся. Воєводу прислали сюди на се, аби зломив упір гордых козаків. Сотник хотів вивезти дівчину до Київ, але воєвода не дозволив.

„Як вивезеш відси доньку, — казав — то народ погадає, що місту грозить якась небезпека. Настане тривога, неспокій, безлад. Тепер треба поводити ся дуже обережно, бо скрізь по Україні вибухають бунти. Цар ще готов подумати, що і сотник Степюк затіває щось таке, коли сирятав доньку“.

Безрубахов був нині сердитий. Воєвода відсилав до Київ, се, що протягом пів року злупив був з народу до царської каси. Гроші відійшли під сильним конвоем. Конвоєви проводив сам Безрубахов. Пару миль за Небуловом напала на конвой велика вагага козаків і забрала гроші. Майже всі Москалі з конвою погибли. Безрубахов їхав позаду. Як лиш почув стріли, обернув коня і утік. В той спосіб спас своє життя. Такий

був лютий, що нині навіть Насті, до котрої даліше залицяв ся, не хотів бачити. Вечеру казав принести до своєї комнати. По вечери пішов до Неслова.

Сотник ходив по комнаті, пакаючи люльку. З кожним клубом диму його уста випускали також якийсь проклін. Думав саме про се, в який би то спосіб вивезти доньку і жінку, захистити їх, а відтак почислити ся з воєводиою та його війском. Як би тут був Семен, то був би таки вигадав щось. Але він вже більше ніж місяць не показував ся. Тепер сидів у Книшука, котрий жив в селі віддаленім о кілька миль від Небулова. Замість него сотник взяв за слугу присланого Семеном сусіду Книшука, Козюру. То був також хитрий і меткий хлопець, але Семенови таки не був у тім рівня. Коли так сотник міркував, чи не вислати Козюру до Семена, аби вигадав спосіб, як видобути з Небулова жінку й доньку, хтось застукав у двері. До комнати увійшов Козюра.

„Тут є — каже — мій сусід, Книшук. Той, що в него сидить Семен.“

„Приведи його сюди! — крикнув урадуваний сотник. — Чи тебе може прислав Семен? У мене саме тепер діло до него. Перекажеш.“

„Не Семен прислав мене, а Москалі пригнали. Під нашим селом Запорожці напали на Москалів, що везли до царської казни людську працю... людський піг, людські сльози і проклони. Кількох Москалів Запорожці вислали на той світ, забрали скарб і щезли. Як відійшли, позбігали ся назад тоті москалі, що зразу були пішли в розтіч. Кільком хлопам, між ними і мені казали запрягати коня, позбирати повбиваних москалів та привезти сюди. Коли я вже рушав в дорогу, Семен сказав мені, що нині в ночі зайде до вас садом Юрко полковника. Ліпше було би, казав, щоби його ніхто тут не бачив. Але дуже грати ся не треба, бо він тепер в гетьманській службі. Москалі не сміють займати його.“

По неудачнім поході Дорошенка Юрко дійсно пристав до Бруховецького, але тільки на те, щоби лівобічних козаків приєднати до Дорошенка. В ночі підїхав з чурою до перелазу по тім боці саду. Коня передав чурі і пішов садом до сотника. Безрубахов ще був не вернув. Засіли в гостинній, бо майор, як приходить пізнійше в ночі, то до гостинної вже не зазирає. Ішов просто до своєї комнати спати. Юрко розпо-

відав про похід на Підгайці, та про даліші наміри Дорошенка. Він рішивсь тепер прогнати Москалів з Лівобічної, звівечити андрусівську угоду і сполучити оба боки Дніпра в одну гетьманщину. Аби успіх був тим певнійший, Дорошенко написав Бруховецькому, що віддасть йому правобічну булаву, так що Бруховецький став би гетьманом по обох боках.

— Але, — писав Дорошенко, — зроблю се лиш тоді, коли при моїй помочи виженеш з України Москалів, відречеш ся царя і даш мені тільки війська, кілько треба, аби я при помочи Турка і Татарина міг відвоювати від Польщі ціле Роділе і Червону Русь. Сі краї відвоюю для тебе, щоби вся українська земля була під одною булавою“.

„Бруховецький, хоч бачить, як скрізь народ бунтуєсь проти него, ще не відповів Дорошенкови.“

В сії хвили двері відчинились і увійшов Безрубахов. Юрко сидів за столом, лицем просто него. Безрубахов станув в дверех і вдививсь в гостя. На його лиці було безмежне здивоване. Не знав, що у того козака більше: безличність, чи глупота? Хоч товариство Москаля було тепер цілком не пожадане, чемність казала запросити його.

„Будьте ласкаві, сядьте з нами“, промовив сотник. „Наш гість, Юрко Смолин, тепер козак в гетьманській службі, привіз ріжні новини.“

„Спасибі. Зараз сяду. Лиш перекажу слугі, аби не ждав на мене, але ішов слати.“

„Чого він на мене так зативив ся?“ спитав козак, коли москаль вийшов. „Як би мене вже де бачив, при якій немилій пригоді.“

„Нині він взагалі якийсь не свий. Конвоював царські гроші. Якись козаки напали на него. Як би був по першім стрілі не утік, то був би може погіб так як більша часть його ратників.“

Юрко поблід. Встав, оглянув пістолі, попробував, чи кинджал сидить добре за поясом і став працювати ся. Сотник і жінки зміркували, що тут не переливки, отже не здержували його навіть питаннями, чому так нагло покидає їх. Та заки Юрко встиг вийти, майор вже був назад. Він лиш сказав пару слів своєму слугі і зараз вернув.

„Я приходжу по тоті ваші новини, а ви вже покидаєте нас?“ спитав. При тім, злобно підсміхаючись загатив собою двері.

З надвору, то з сего то з того боку хати почувсь тяжкий, ритмічний хід більшого числа людей. То москалі прикликані слугою обступали дім.

Побачивши Юрка, Безрубахов пізнав у нім того козака, що при нинішнім нападі розчерепив був голову першому москалеви. Безрубахов утік так скоро, що Юрко при конвою цілком не побачив його. І не оповідав йому ніхто, що конвой провадив сам майор. Тому то він не дуже крив ся. Тепер здогадав ся, що майор, як ще не знає, то бодай підозріває його о участь в нападі.

„Я тут вже й так забарив ся,“ відповів Юрко. „Вже мушу йти.“

„Підеш, але зі мною!“ — засичів Москаль, беручи Юрка попід праве рамя.

„Піду і з тобою. Я не такий гордий, щоби до московського майора не пригорнути ся, коли він так дружно до мене притулюєсь.“

Юрко притис рамя майора до себе так сильно, що той, хоч би хотів, не здужав би вихопити ся. Кожушок, який лиш закинув був на плечі стягнув так, що закрив ним свої груди і ліве рамя. Добув зза пояса кинджал, приклав вістря до груди москаля і каже.

„Як лиш вимовиш слівце, або моргнеш на котрого з твоїх москалів, вбю ніж між ребра... в само серце! Ані зойкнеш... Тепер іду з тобою. Веди мене, але туди, куди я тебе тягнути му. Як би який салдат схотів приступити до нас, або шов за нами, то наженеш. А ні, то смерть тобі. Панімаєш?“

„Панімаю.“

„То ходи!“

Безрубахов чув вістря ножа притулене до груди, саме там, де товкло ся його серце. Коли вийшли з хати, Юрко став майорови розповідати щось веселого, причім сміяз ся. Навкруги хати стояли салдати. Один з них, мабуть профос, двигав цілий оберемок ланцухів. Бачучи, що тоті два ідуть в такій приязни попід руку, — салдати розступили ся. Вони гадали, що птах по котрого вони прийшли, ще в хаті. Юрко повів майора

до саду. Перед перелазом, за котрим дожидав його чура з конем, задержав ся.

„Спасибі тобі за се, що провів мене до коня. Тепер диви. Пістоля набита. Відступи в зад на десять кроків. Як крикнеш, заки буду на кони, застрілю!“

Москаль поступив ся. Юрко станув на перелазі, сів на коня і по хвили шез разом з чурою в нічній пітьмі.

У сотника дожидали майора з тривогою. Були цікаві, що він має проти Юрка, і ще цікавіші, чи Юркови поталанило вихопити ся з рук Безрубахова. Нарешті почули кроки кількох осіб. Двері відчинились і до комнати увійшов майор з десятьма салдатами. Один дзвонив ланцями.

„Скувати!“ крикнув майор, показуючи рукою на сотника. „До тюрми з ним!“

Відвернув ся і вийшов. Пішов просто до Неєлова. Розповів йому про все і лишивсь у него ночувати.

На другий день скованого сотника привели перед воеводу. Від воеводи довідав ся, що будуть його судити за безліч злочинів. Один злочин був дуже давний, але такий страшний, що не задавнює ся. Безрубахов пізнав у нім одного з тих козаків, що на Чорній Раді, тоді як вибирали Бруховецького, зарубали кільканацять царських стрільців. За се є кара на горло... Саме тої днини, коли воевода казав йому, що дохід з млина і перевозу буде йти до царської казни, млин згорів, пором пішов за водою. Мимо приказу воеводи сотник до нині ані млина не відбудував, ані не спорудив нового порому. Се доказ, що млин згорів і пором поплив з водою тільки на се, аби цар мав менші доходи. Винником є не хто инший, як сотник, бо лише він оден знав про царську волю. Се бунт проти царя і обікража царського скарбу. Одно і друге караєсь, як не смертю, то що найменше Сибіром. Сотник потурає населеню, котре ні податків не хоче платити, ні ратників харчувати, так що військо мусить брати силою все те, що йому потрібне. При сій роботі сотник воеводі не помагає. Навпаки, не картаючи і не караючи тих, що до сотника приходять жалувати ся на мнімі кривди і лютощі ратників, він піддержує духа бунту. За се цар карає катівнею і Сибіром. Не знати, з якого приводу, слуга сотника, Семен вибив око царському ратникови.

Сотник мусів знати про се, бо злочинця спрятав кудись, так що його не мож спіймати. Безкарність так осмілила сотника, що він став заплічником розбійника, котрий напав на транспорт царських грошей. Того, що поубивав ратників, котрі конвоювали транспорт і зрабував царські гроші, сотник приймав у себе таки ще того самого дня. І власну доньку загадав віддати за него. Тоту доньку, котру цар велів дати майорови його величества. Сотник сам винен, що його злочини викрили ся. Безрубахов, роздратований гарбузом став зводити до купи ріжні сплетні, про теперішнє і минуле сотника. Взяв тоті сплетні на решето, пересіяв їх і так пови-збирував зерна правди. Судьба сотника в руках Безрубахова, бо лиш він має докази, він одинокий свідок послідного злочину сотника. Він міг би не свідчити, але хиба лише тоді, коли би посвоячив ся з сотником. Тесть царського майора міг би вийти на волю. Зізнання майора ще не списані. Раз вони зачорніють на папери разом з підписом Безрубахова і підуть до найстаршого воєводи у Києві, то тоді всьо пропало. Сотник буде скараний на горло. Його маєток заберуть покрити страту, зроблену царському скарбови вчерашнім рабунком.

„Я знаю, до чого все тото іде,“ промовив сотник вислухавши предовге обжалуване сполучене з офертою. „Ви завзялись висватати Безрубахова, по нашому, безсорочника за мою доньку. Як вона схоче, то про мене. Нехай бере Безрубахов... безсорочницю.

„Безсорочницю?... Значить, маєтку свого не даш її?... Коли так, то ти пропав. Як би шло о саму доньку твою без твоїх скарбів, то майор вже давно був би взяв дівку, не питаючи ні тебе, ні її. Не дівка йому потрібна, а твої скарби. Ми знаємо, що ти їх кудись спрятав... вашим дурним звичаєм закопав. Але ми знайдемо їх... Хоч би аж тоді, коли покотиги ся твоя голова. Ти даєш нам дівку без скарбів. Ми возьмемо скарби без дівки.

„Я і без скарбів дівки не даю... не даю Москалеви. Я лише сказав, що як вона вдуріла і схоче за него віддати ся, то нехай чорт бере її. Я знав, що ви важите на мої скарби, так як вся Московщина на скарб України. Але я ще раз кажу... се мое послідне слово... Маєтку не дам, бо мою працюю московських щенят годувати не думаю і не буду!

„Коли так, то і київського воєводу не будемо питати, що робити з тобою. Твої гріхи так численні і тяжкі, твоя вина так очевидна, що самі можемо справити ся з тобою. Нипі-завтра підеш землю гризти!

Сотника відвели назад до темного льоху.

Як лиш Москалі забрали сотника, Козюра щез з Небулова. На сотниковім кони мчав ся у рідне село, де скривавсь Семен. Семен, Козюра і Книшук радили щось шепотом, стуливши голови до купи. Найчастійше чути було слова „скарби“, „проволака“. По нараді розітхали ся, кождий в иншу сторону.

„Лише два дни проволаки“, сказав Семен, прашаючись, „і всьо буде добре“.

Козюра вернув до Небулова на зорях. Зараз рано зголосив ся до воєводи. Запитаний, що хоче, відповів несміло, мнучи в руках шапку:

„Я слуга сотника. Чую, що його посадили в тюрму за те, що через него царський скарб має велику втрату. Думаю, що як би знайшов його скарби, то втрата в сотеро вернулась би.

Воєвода призадумав ся. Козюра мусів знати щось про сотникові скарби. Инакше не кликаний і не питаний не осмілив ся би йти до воєводи в не своїй справі. Не вторкав ся би в не своє діло. Запитаний, що знає про тоті скарби, Козюра осміливсь більше. Бачив, що риба іде на принаду.

„Знаю лиш тільки“, відповів, „що сотник пребогатий богатир; має превеликі скарби. Знаю також цілком певно, що тих скарбів з Небулова не вивіз. Всеж таки кудись спрятав їх, в якімсь дуже потайнім тайнику, бо в самій хаті нема нічого вартнішого... Спрятав тоді, коли по Чорній Раді поспільство заводило рівність та карало кармазинів. Сотник потерпав, що поспільство і до него навідаєсь.

Своє оповіданє про скарби сотника Козюра закінчив тим, що як би і він мав з того яку користь, то не спочав би, доки тих скарбів не знайде.

„Як при твоїй помочи скарби знайдуть ся“, предложив йому воєвода, „то в царя виклопотаю для тебе соту пайку.

Маючи таку оферту, Козюра розпочав першим своїм здогадом.

„В саді сотника, зараз за хатою, був колюдязь.

Саме тоді, коли челядь сотника відігнала була перший напад на його двір, сотник чогось засипав той колодязь. Думаю і думаю, та ніяк не голен збагнути, нащо він того зробив?!.. Лише безглуздий засипує керницю з таким трудом і таким коштом викопану... Як не має важної, дуже важної причини.

„На дні керниці його скарб“! крикнув воєвода. „Нема найменшого сумніву. Вкинув скарби і засипав. Глибока була тота керниця?“

„Яких п'ять сяжнів... Але не скажу, що на її дні скарб. Може засипав з якої іншої причини.“

„Дурний ти! Якаж може бути інша причина? Ще й тоді, коли кождий глитає козацький ховає скарби перед висмоктаною ним чернию. Будемо копати. Як не знайдемо там, будемо шукати деінде. Зараз посилаю по людей... Довго треба копати, заки доберуться до дна?“

„Які два дні...“

„Довго! Я загадав завтра стягти сотника. Через сей колодязь мушу додати йому оден день життя. Як добуду його скарби, то може сам лусне з досади і обійдеся без ката.“

Копали і копали. Цілі дві доби гірко копали чергуючи, та докопалися до води і до людських костий. То тоді, як оборонці сотникового двора побити були напастників, покидали їх трупи у колодязь. З такої керниці вже годі було воду пити. Отже сотник казав засипати її. Воєвода був лютий на Козюру, лютий на себе, а найлютіший на сотника. Пішов до сотникової і Насті та сказав їм, що як за годину не буде знати, де скарб сотника, то до двох годин кат зітне йому голову. Аби спасти сотника, були би зрадили тайну. Але вони самі не знали. Просили воєводу, аби впустив їх до сотника. Може намовлять його, аби доброхіть видав скарб воєводі. Воєвода позволив. Але сотник зазявся. Сказав, що хоч би видав скарб, то се не спасе його. Воєвода захопить все його добро, а голову таки зітне.

На базарі серед міста ставили руштоване. Сотника мали стягти нині, без ніякого суду. Тепер був неспокійний час. Навкруги Небулова вешталися ватаги збунтованих козаків. Гетьман також микитив. Ніколи, нікуди і нічого було відсилати сотника до Гадяча, Києва чи

Москви. Коли вже й гетьман лицемірить, то народ мусять утихомирити самі Москалі, — думав воєвода. — Треба показати, що царська рука сильна і тверда.

Козюра ледви допросився, аби його впустили до воєводи. Неудачні розкопки так розярили Неєлова, що він вже не хотів говорити про скарби. Козюру не хотів бачити на очі. Але коли йому донесли, що Козюра таки не хоче вступити, пригадав собі, що той хлоп казав йому, коли зачинали відкопувати колодязь.

„Хоч би й тут скарб не знайшовся“, говорив йому тоді Козюра, „то труд таки не буде даремний. Як не в самій керниці, то при її помочи видобудемо тайну з сего твердого упрямки і дійдемо до скарбу.“

Воєвода казав впустити Козюру.

„Був би ще оден спосіб“, промовив Козюра, забираючи за собою двері, „аби від старого видусити його скарби.“

„На него нема способу. І засуд не сокрушив його. Вольть вмерти позорною смертю, ніж цареві дати своє срібло.“

„Бо він дуже добре знає, що сим сріблом не спасе себе, свого життя не купить. Він знає, що ви возьмете скарб, а голову таки зітнете йому. Не хоче, аби ви, здіймаючи голову з його пліч, ще й сміялися, що був такий дурний. Але, чи буде таксамо упиратися, коли йому скажемо, що лише своїми скарбами спасе життя своєї дитини?“

Страшне мусіло бути того, що Козюра вигадав, бо хоч в хаті були тільки вони два, боялися говорити голосно. Козюра нахилився до воєводи та шепотом переповідав йому новий спосіб на старого завзятого козацького.

„Але се треба робити вночі і без свідків“, додав голосно. „Як і такою штучкою не зломимо старого, то і я вже махну рукою на його скарби. Увірю, що справді не має ніяких. Не заробивши нічого шукаючи скарбів, може зароблю дещо в інший спосіб. Як дасте барілку горівки, то зголошуся на ката і старому дурневі сам зітну голову.“

Воєвода відклав езекуцію на слідуючий день. Вночі пішов з Козюрою до колодязя, куди казав привести також скованого сотника і Настю. Настя мала

руки звязані на спині і, аби не кричала, закнебльовані уста. Козюра став оперізувати її довгою линою

„Чи ти знав, що тоті черняки, що по Чорній Раді в Ніжині загостили були до тебе, зробили се за дозволом свого і твого гетьмана, значить, на приказ самого царя?“ спитав Населов, коли Козюря вже покінчив свою роботу. „Не відповідаєш... Значить, знав. Ти знав про се. Знав, що вони на приказ царя пішли заводити справедливий лад на Україні; пішли викорінювати лукавство старшин. Та проте твої люди осмілилися побити їх. Ти казав засипати побитих в отсій безодни. Люди розповідають, що деяких живцем. Якоюж карою скарати тебе за се? Відрубати голову, повісити, вбити на паль, спалити живцем, злупити шкіру?... Всі тоті роди смерти в купі замало, аби тебе скарати. За всі твої злочини відпокутуєш так, що заки тобі завтра зітнуть голову, придивиш ся, як твою доньку засипують живцем. Як зараз не згодиш ся дати доньку Безрубахову, очевидно з твоїм маєтком, то я лиш моргну на Козюря. Спустить дівку на дно і присипле землею.

Воевода замовк, ждучи на відповідь. Сотник, котрий весь час вдивлявся в доньку, глянув тепер на Козюря. Сей незаметно покрутив головою, як би давав сотникови раду, щоби стояв твердо при своїм. Воевода ждав добру хвилю, та відповіді не дждав ся. Сотник навіть не глянув на него. Дививсь в противну сторону і мовчав.

„Я хотів помилувати тебе“, зачав воевода наново. „Але, коли ти скарбів, придбаних в каригідний спосіб не хочеш дати навіть за життя власної дитини, то ти сам не варт жити. Завтра буде тобі амінь. Відведить його назад до тюрми. Дівку заведи до хати!

Козюра розперівав Настю і повів до хати. Пращаючись з нею, шепнув їй, аби не журила ся, бо приятелі не сплять. Нехай се скаже мамі і більш нікому. Сам пішов до саду, де при перелазі дожидав його Книшук. Побалакали і розпрашали ся.

На другий день ціле містечко і вся околиця збігли ся на базарі. По середині стояло руштоване, на руштованю колола. Біля колоди стояв Козюра з бардою в руці. Навкруги руштованя стояло московське військо. Народ зглотивсь за Москалями. Дахи, дерева, також були обсажені густо цікавим народом. На крайнім де-

реві, з котрого було видко руштоване і степ за містом, сидів Книшук. За ременем мав затичений білий ручник.

Товпа розступила ся, бо москалі вели сотника. За ними ступали повагом воевода і майор. До руштованя приставили драбину і казали сотникови лізти в гору. Мусів піддержувати його москаль, бо маючи руки звязані на спині, не міг держати ся драбини. За ним поліз на руштоване воевода, за воеводою майор. Воевода, станув біля сотника, вийми зза пазухи папір і став вичитувати безліч гріхів сотника. Виголосив проповідь про лукавство козаких старшин, про зрадливу гадину, яку цар так довго грів за своєю пазухою і заповів, що так як сотник, згине кожлий, що не слухає приказів присланих царем чиновників. Скінчивши проповідь, звернув ся до Козюря і махнув рукою. Се був знак, аби рубав.

Сотник вже поклав був голову на колоду. Козюря, за весь час проповіді пильно вдивлявся в того дерево, на котрім сидів Книшук. На його лиці була видна тривога. Хоч воевода дав знак, Козюра ані ворухнув ся. Буцім не бачив.

„Хлопе!“ крикнув знетерпеливлений воевода.

Козюра ще не рушнись...

„Тобі вуха позакладало? Чи заснув навстоячки? І заревів воевода.

Козюра стрепенув ся його лице прояснилось, як би нежидано взрів щось дуже миле.

„Зараз пане! Зараз буде всьому кінець...“

Нахилився до сотника. Неначе щось шепнув йому. Неначе сотник щось йому відповідає.

„Рубай! Рубай, сучий сину, а ні, то за його головою піде й твоя!

Замість рубати, Козюра підійшов до воеводи і шепнув йому так, аби не чув Безрубахов.

„Він образумив ся. Доси гадав, що ви жартуєте. Тепер допевнив ся, що то не забава в піжмурки. Отже хоче сказати, де скарб. Але тільки вам одному.

— Нехай воевода бере скарб, — сказав. — Але тільки воевода. Майорови не дам ні скарбу, ні доньки.

Воевода прискочив до сотника, нахилився і тремким голосом питає:

„Де? Де, де той скарб? Говори тихо, аби Безрубахов не чув. Твоєї доньки вже не буду силувати, аби

йшла за нього. Кажі! Але як зберегеш, то язик виріжу, очі висмалю, шкіру злуплю, спалю живцем!

Книшук, що все ще сидів на дереві, то спозирав на руштоване, то озиравсь позад себе. Саме тоді, коли воєвода нахилився до сотника, Книшук знов окинув оком поле за містом. Вихопив ізза пояса ручник, замаїв ним і зсунувся з дерева. Під деревом лежало щось округле, мов невеличкий гарбуз, закутане в хустині. Лідиймив того і пустивсь бігцем ід руштованю. З иншого дерева зсунувсь Семен і з таким самим клунком також пустивсь туди.

„Мій потайник не тут, на сім руштованю“, відповів сотник на зазив воєводи. „Увільни мене, пусти до хати, то...“

„Вже не треба!“ крикнув Козюра. Друлив сотника ногою так, що він упав на бік і відслонив колоду. Козюра скинув воєводі з голови колпак, вхопив рукою за чуприну і притис голову до колоди. Одною рукою махнув бердою, другою відрубаву голову воєводи верг між московських ратників, що роззявивши роти, стояли під руштованем. Обернувся і одним махом голову майора розчахнув на дві половини аж до самих вязів. Нахилився над ним, добув з піхов його шаблю, протяв нею посторожки, якими були спутані руки сотника і дав її сотникови.

„Лягайте!“ крикнув, „бо ратники будуть стріляти! Ратники бачучи, що стало ся на руштованю, стояли хвилию мов побиті громом. Офіцир, що перший отямив ся, вихопив з рук найблизшого стрільця мушкет і звернув на сотника. За його приміром пішли всі москалі. Загрозотіла сальва, але сотник і Козюра вже лежали на середині помосту, в мертвім просторі. Кулі перелетіли понад ними.“

„Тепер не пустити до нас!“ — крикнув Козюра і метнув ся до драбини.

Одна московська голова вже вихилилась була понад поміст. Козюра провалив йому обухом голову. Москаль подався взад і собою скинув з драбини слідуєчого. Третюму сотник розчерепив голову шаблею. Четвертий, бачучи се, відступив від драбини.

„Солами!“ кричав офіцир. „Підпалити руштоване!“ Дальші його слова заглушив страшний гук. В самій середині москалів, що згорнулись були до купи,

мов затрівожена вовком отара овець, неначе заревіла гармата. Гукнуло раз, гукнуло в друге. То Книшук протовпивсь аж до москалів і верг між них бомбу. Надбіг Семен і верг другу бомбу. Москалі розскочили ся і стали на всі сторони втікати, полишаючи на майдані трупи і покалічених. Та нікуди було утікати. Товпа народу, що навкруги москалів виповнила базар, не вступала ся. Кождий Москаль мусів зокрема кризь товпу на силу прорізувати ся. В товпі було багато козаків, що не пішли в похід приказаний гетьманом. Хоч воєвода проголосив, що на базар ніхто не сміє прийти зазброєний, кождий козак мав в халяві пістолю і кинджал, Вони всі були в змові з Козюрою. Кождий москаль, що пропихавсь кризь товпу попри якого козака, лишавсь на місци.. або пробитий кинджалом, або поцілений кулькою. Через того й народ став розступати ся, подався в зад. Базар лишивсь застелений московськими трупами. Лягла ціла сотня.

Навкруги місточка заступоніла земля. З чотирех сторін ніс ся топт кінських копит. Мов вихор мчали ся до міста з чотирох сторін чотири сотні козаків. Тоті від сходу і заходу обступили місточко, аби не вихопивсь ні один москаль. Дві другі, одна від півдня, друга від півночі задержались аж на базарі.

„Чорти, не хлопці! Справили ся без нас. Нам не лишили ніякої роботи!“ крикнув полковник. Скочив з коня і обіймив сотника, що саме в сій хвили зліз з драбини.

Козюра, спертий на берді, стояв край помоста і дививсь на своє діло і діло своїх товаришів, Семена і Книшука.

„Той катюга чого ще стоїть на руштованю?“ спитав полковник, побачивши Козюру... „Сокира замарана кровю! Значить, таки були жертви?“

„То московська юшка. Кров воєводи і майора. Сей кат... мій спаситель.“

Сотник повів полковника, Козюру, Книшука і старшину всіх чотирох сотень, що прийшли спасти його, до хати. Між сотенними старшинами був також його син і син полковника. Семен був в хаті. Сотниковій, Насті і всій челяди, що обступила їх, розповідав, як всьо скінчилось і як Козюра змудрував воєводу.

Полковник, заки пішов до сотника, дав одній сотні

приказ перетрусити квартири побитих москалів. Казав всю їх збрую і коні забрати на військовий скарб. Але даремний був труд. З московського добра не знайдено ні ниточки. Козаків випередило поспільство. З усієї околиці збіглося було до міста чимало народу. Люди бігли до Небулова неначе на який великий празник. Се дійсно мав бути празник черняків, бо мали стинати кармазина. Траплялась нагода поглузувати з козаків, які певно бу уть ходити з похнюпленими головами. Чернь надіялась також, що москалі дозволять порабувати двір скараного сотника, а може й на добавок також інших сотенних старшин. Коли ж замість погромом козаків, празник скінчивсь погромом москалів, чернь метнулась по хатах, де тоті москалі були закваторовані. Забрали все до чиста. Очевидно, з московським добром брали також, де лиш могли, пращу хазяїна. Сідали на захоплені московські коні і втікали.

По погромі москалів, прийшов погром сотникового дробу і сотникового льоху. Різали кури, качки, гуси; викочували барілку за барілкою. Такого празника в Небулові ще не було! В переповнених світлицях сотника рух, веселий гамір. Від сего гамору утікла Настя, утік Юрко. Пішли до сяду.

Настя, хоч її очі сияли щастем, виглядала неначе з хреста знята. Мов би що лиш підвела ся з постелі по довгій, тужкій недузї. Не диво. В сих кількох днях тільки перебула! Батько у кайданах, засуджений на горло. Найбільше морочила її свідомість, що батько мав погибати через неї. Через того, що не хотів дати її москалеви. Рона готова була жертвувати себе, щоби спасти батька. Пішла була до Безрубахова і сказала йому, що як вихопить батька з кігтів воєводи, то вона, хоч би проти волі тата, вийде за него.

„З чого будемо жити?“ спитав сміючись, „як старий дурак не дасть мені свого маєтку? Спасити його може тільки твєє придане. Без того ні воєвода не випустить його з рук, ні ти мені непотрібна“

Настя хотіла про се розповісти Юркови, та не знала, як сказати. Бояла ся, що коли Юрко буде знати, що вона, хоч ради батька, та все таки рішилась була зрадити його, то він покине її. Та совість не дозволила їй лицемірити. Розповіла. На превелике її диво Юрко ні брови не зморщив.

„Цить, серце!“ перебив її. „Батько тобі перший. Дякуй Господеви, що обійшло ся без тої жертви. Я гадаю, що ти, як була вірною дитиною, так будеш вірною дружиною.“

Хотіла дякувати, та не могла. Сльози щастя і вдячності не дали їй промовити ні слова. Аж нагадала собі се, про що вже говорила з мамою і промовила:

„Коли ти такий добрий, не відцуравсь мене, то поможи нам, мені і мамі в однім їлі. Ми обі договорили ся до того, що як би Господь Бог спас тата, то нам нічого тут довше сидіти, в тім проклятім Небулові. Було би найліпше, як би тато начхали на сотниківство. Нехай би зібрав свою пращу, та пішли з нами в світ за очі. В Слобідчину, або й ще дальше, аж за Дін. Може у Волощину? Будь де, аби тільки подальше від тих сторів, що могли би пилити медом та молоком, а пливуть слізьми та кровю. Тут міг би бути рай, а є руїна, пекло“

„Чому, серце? Всьому на світі є кінець, то буде і нашій біді. А мене ся біда, то й гаразд буде.“

„Ой, ні! Москаль напосьсь на нас. Погиб Безрубахов, то прийде другий. Доки будуть знати, що у батька покладний гріш, не відчеплять ся від мене. А того, що нині скоїло ся! Через мене і мого тата наші висікли Москалів. Москалі не простять нам; їх підлиза, наш гетьман не постоїть за нами. Вже й через то одно не лишати ся нам тут. Може би ти говорив про се з татом?“

„Не треба говорити. Гетьман вже нарозумив ся. Відчахнувсь від царя. Вчєра мій батько дістав від гетьмана приказ вибити всіх Москалів. Ми були би сьак чи так прийшли сюди спасати сотника. Я був в змові з Козюрою, Княшукем і Семеном. Саме тоді, коли я з моїми хлопцями поспішав сюди, з другої сторони надтягнув мій батько, справивши ся з москалями у себе. Московське панованє на Україні скінчило ся. Ви вже безпечні і в Небулові.“

Урадувана, аж сплєснула в долоні. Обійко вернули до хати. Увійшли саме в хвили, коли за столом підвє ся полковник з повною чашою в руці. Настала тишина, бо полковник хотів, очевидно, пити за чєсьє здоровлє. Доси так водилось, що спершу пили за здоровлє царя, опісля й гетьмана. Тепер, коли гетьман відстав від царя

і казав всіх Москалів на Україні перебити, царське здоров'я... хиба відпаде?

„Наш гетьман“, промовив полковник, „відстав від Московщини. Відстав тому, бо цар половину України кинув на поталу прадідному ворогові нашому. Аби остояти ся проти Московщини, пішов за приміром Дорошенка і за радою старшин, яка була в Галлях першого січня (1668) приняв турецьку протекцію та післав до хана просити, аби дав йому поміч. Тепер гетьман веде своє військо, аби оба боки Дніпра звести назад до купи під одну булаву. Дорошенко вже дав йому раз свою булаву. Отже тоді Бруховецький боявся прогнївити Московщину, котра твердо стоїть при тім, що той бік до суду віку має бути під Польщию. Аж тепер Бруховецький простяг руку по тоту булаву. Аж тепер, коли і нам вже замало Правобічної; коли ми, так як Дорошенко, хочемо мати під одною булавою Дніпро і Дністер. Задовго надумувавсь наш гетьман... Від нашої генеральної старшини вже пішли послї до... Дорошенка. Пішли кликати його на сей бік. Нехай бере нас під свою булаву. Пю за здоров'я зединителя всіх українських земель, нашого гетьмана Дорошенка! Ура!

Полковник вихилив чашу.

„Ура! Ура!“ загриміло у всіх світлицях.

„Ура!“ залунало на улиці і на базарі. „Одна Україна! Одна булава! Оден гетьман, Дорошенко!“

„То мені вже таки дійсно нічого бояти ся, що до Небулова приїде який новий воевода, щоби висватати за мене якого нового московського майора?“ спитала Настя Юрка, коли він вихилив чашу за здоров'я нового гетьмана.

„Гм... Як Дорошенкови поталанить, то тої небезпеки не буде...“

„А як тоті кулі, котрими Дорошенко стріляє, чорт понесе в инший бік?“

„То тоді ти сама будеш винна, як тебе знов чепить яка московська напасть, бо ти дівчина.“

„Я винна, що я дівчина, не парубок?“

„Хто-ж, як не ти! Як би в тім лиш моя воля, то ти вже була би молодичею. Тоді не потребувала би боятися ніякої напасти.“

„То ходім до батьків!“

Шарпило вернув до хати пізно вночі і став роззувати ся. Вже стягнув оден чобіт, коли скригнули двері в сїнях. Хтось ішов до него. Та проте він став стягати другий чобіт. Саме тоді відхилились двері до світлиці і поріг переступила якась жінка, закутана так, що лише очі було видко.

„Ви тут?!“ скрикнув, коли жінка розгорнула хусту і він пізнав Сокорову. „Тепер, коли гетьман лютує та побиває москалів?! Вн жеж знає, що ви накладаєте з Москалями проти него. Як вас спіймає, то буде з вами таке, як з полковниковою Гострою, котру казав спалити живцем; або як з жінкою воеводи Огарева, котру козаки гетьмана водили голу по місті і відрізали їй груди...“

Сокорова поклала палець на губи...

„Я прокрала ся до Гадяча з одною жидівською родиною нарощно на се, аби з тобою бачити ся. Знаю, що ти ворог старшини; знаю, що ти за тим, аби Україною правили самі Москалі. Отже слухай... Прийшов слушний час. Для тебе і для мене. Ромодановський іде з війском, аби гетьмана покарати за зраду. Іде по його голову. Я прийшла, аби його покарати за се, що зрадив та сповєвір'яв мою дитину. І я по його голову. Семко заплатив головою за мою кривду, Бруховецький заплатить головою за кривду доньки. Допоможи мені у тім. Москалі, як спіймають гетьмана, то готові лише запротєрити його в тюрму, або вислати в Сибір. Не дай, аби вони лишили його в живих. Не дай також втечи йому. За те дам тобі раду, як Україні на віки спекати ся козацької старшини. Як москалі розібють військо гетьмана і гетьман ляже головою, то тоді чернь нехай дасть булаву Ромодановському. Він булави не прийме, бо не має такого приказу царського. Тоді чернь нехай вишле до царя послів з тим, що Україна гетьманів вже більше не буде вибирати, бо народ гетьмана не хоче. Народ хоче, аби Україною правив той царський воевода, що сидить у Києві. Як би цар таки приказав вибрати гетьмана, то народ не вибере свого, лише якого царського воеводу.“

„Голову Бруховецького дістанеш, але не зараз. Тепер віду по голову Дорошенка. Правобічний гетьман переступив Дніпро. Іде брати Лівобічну під свою булаву. Як би обабочні кармазини зеднали ся під булавою Дорошенка, то Москва вже не одоліла би їх. Треба

користати з того, що проти Дорошенка іде Бруховецький. Перекажіть Ромодановському мою раду, аби Бруховецького ще лишив в супокою. Нехай разом з ним і черню іде проти Дорошенка. Як вже розторошимо правобічне козацтво і їх гетьмана дістанемо в наші руки, то аж тоді прийде черга на Бруховецького.

„Коли ж бо тоді той лицемір готов вибрехати ся. Вину ворохобні проти Москви звалить на старшину, перебе її до решти і дурні Москалі простять йому.

„Нехай і так. Аби й цар протист, та поклонивсь йому, то не простить йому Шарпило. Покараю за се, що зрадив чернь. Як мене ось бачите перед собою, так побачите голову батька вашого внука!

Сокорова поїхала до Ромодановського і переказала йому раду Шарпила. Однак Ромодановський ще не був готовий до походу. Закн вирушив, Бруховецький вже наближавсь до Дорошенка. Разом з Бруховецьким пішов Шарпило. Сокор ва, що від Ромодановського повернула до Гадяча, нетерпеливо дожидала вістий від ватажка черняків.

Сі вісти приніс їй сам ватажок. Станув перед нею понурений, з померклыми очима.

„Не поталанило?“ спитала, здогадуючись по його вигляді, що не так пішло, як то він бажав собі.

„Кармазинам помагає сам чорт! Коли оба війська зійшли ся коло Опошні, козаки Бруховецького проголосили Дорошенка гетьманом цілої України Ромодановський, як лиш вчув се, став зі своїм війском так утікати, що Дорошенко не годен був наздігнати його. Моя чернь, як лиш зміркувала, що Бруховецький пропав, кинула ся на його вози. Тепер рабує його мастки. Тільки й користи нашої з сего походу. Ромодановський утік зі своїм війском в Московщину; мені з моєю братією дорога на Запороже. Для мене тут вже нема роботи. І небезпечно. Завтра, позавтра в Гадячи буде Дорошенко. Я чув, що він тут має лишити наказного гетьмана. Сам поверне до Чигирина. Кажуть, що ладить ся іти на Польщу. Дам я йому Польщу! Двигну проти него Запороже і всю чернь. Не знищила кармазинів Москва, то може винищить, при помочи Запорожа і черни Польща!

„Що ти мені торочиш про Дорошенка, про кармазинів, про Польщу!... Де голова Бруховецького?!

Що з ним стало ся? Чи може разом з лівобічними козаками і він пішов до Дорошенка... віддав йому булаву?

„Ось в саму пору пригадали. Голови гетьмана я вам не привіз. Він приїхав до Гадяча. Гляньте крізь вікно. Бачите що везуть? Домовину. У ній гетьман-боярин. Коли оба війська зійшли ся, лівобічні козаки убили його, обдерли до голого і кинули під ноги Дорошенкови.

* * *

Дорошенка сповістили, що проти него має вирушити з Запорожа новий гетьман черни, Суховієнко. Гетьман лишив на Лівобічній наказним гетьманом Дамяна Многогрішного і вернув до Чигирина. Як лиш Москва про се дізнала ся, натисла на Многогрішного. Загрожений Запорожцями, Дорошенко не міг дати йому помочи. Многогрішний мусів згодитись на царську протекцію. Але не великий край пристав до него. Більша часть лівобічних полків таки лишилась під булавою Дорошенка. Під напором Москви вибрали Многогрішного справжнім гетьманом і він присяг цареві. Тепер лівобічний гетьман вже не сидів в Гадячи, бо Многогрішний переніс гетьманську резиденцію до Батурина. Все те сталось в порозуміню з Дорошенком, котрого Многогрішний в кожній справі потайн радив ся. Дорошенко важив на Польщу, отже хотів обезпечити собі плечі, аби Московщина не сіпала його з заду. Многогрішний обіцяв Дорошенкови, що на Україну не впусить ні царських воєводів, ні московських гатників. Обіцяв також, що як Дорошенко зачне війну з Польщию, то буде виступати до нього своїх козаків.

Коли так Дорошенко Многогрішним обезпечив себе від сходу, скликав на день дванацятого марта 1669. року раду старшин. На раді посол султана предложив, аби Україна пристала до Туреччини на таких умовах, на яких була Воющина. Тоді султан поможе козакам зєдинити всі українські землі під одною булавою і своїм війском буде боронити Україну перед кожним її ворогом. Україною правилаб її власна старшина. Турки до внутрішних справ України не вторкали ся би. Лише, як би хто напав на краї султана, то султан мав би право покликати на поміч козаке військо.

Старшина згодилась на таку протекцію султана. Зараз по сій раді Дорошенко вислав до Січи послів, щоби Запорожців сповістити про сю угоду, та про те, що незабарки зачне з Польщию війну, щоби від неї відвоювати всі українські землі. Але в Січи були тоді агенти Ляхів із Західної України, Війтюк і Палко, та придніпрянський ворог власних старшин, Шарпило.

„Нам не треба панованя кармазинів“! ревіли по шинках і на радї. „Нам радше помирити ся з Польщию, аби народови помогла перебити старшин, та все городове козацтво. Так буде на Україні рівність“!

Січовики повісили Дорошкових послів на вербах і вигребли ся на Україну, щоби помагати Полякам бити Дорошенка. Взяли Умань і там проголосили гетьманом Ханенка, що потягав за Польщию. Коли Дорошенко підійшов під Умань, Ханенко утік назад на Запороже. Саме тоді приїхав до Уманя турецький посол, що гетьманови привіз від султана клейноди. В універсалі султана стояло:

„Посилаю вам булаву, хоругв, бунчук і шаблю. Посилаю не на знак підданства, а лише на доказ прирятельства і на острах ворогів. Я взяв вас під мою протекцію на те, щоб ваша земля жила спокійно, та щоби ніхто не руйнував її. Не хочу вашої роботи, ні ваших податків. Даю вам вільности. Лише тоді, коли мені треба буде, підете з вашим гетьманом туди, куди скажу. Коли не зрушите умови, буду обороною усім вам і вашій землі. Приймаю вас під мої крила і мого слова не зломлю“.

Під кінець 1670. року Польща робить угоду з Ханенком, що побитий Дорошенком сидів у Січи. Ханенко згодивсь, щоби Правобічна прийшла назад під Польщу. Згодивсь, щоби світські та духовні пани повернули на Україну з такими правами, які мали перед Хмельницьким. Мимо такої угоди, Запорожці, серед котрих переважала чернь, держались далше Ханенка і Польщі проти Дорошенка. Коли Запорожці передом були проти Дорошенка, чи давнійше прдти Виговського, все говорили, що роблять се тому, бо городове козацтво сполучило ся з Татарами, споконвічними ворогами українського народу і християнської віри, та що віддають Україну назад під Польщу. Тепер показало ся, що то був лише нечесний викрут. Хан Кримців, Аділь Герай

збунтувавсь був проти султана і дав поміч Суховієнкови, опісля й Ханенкови і Полякам проти Дорошенка. Тепер запорозька чернь забула, що Татари їх відвічні вороги, та вороги христової віри. Забули, що Запороже непримиримий ворог Польщі. Вони пішли разом з Тата, рами і Ляхами, бо тепер і Татари і Ляхи ішли бити зненавиджене черню городове козацтво.

Тота кириня черни і зрада Кримців довго здержували Дорошенка від війни з Польщию. Аж коли в червни 1671. року з Царгороду прийшла вість, що султан вже прогнав Аділь Герая і ханом зробив прихильника козаків, Селім Гирая, Дорошенко розпочав війну. Зразу йому не вело ся. Польський гетьман Собескі брав місто за містом, так що в польських руках опинилась більша часть Правобічної. До Собеского пристав Ханенко з Запорозцями. Помагали Ляхам, хоч бачили, що вони вирізають всіх Українців, яких лиц захоплять: козаків, міщан, крамарів, посполитих. Приміром, Любомірські, як взяв Винницю, то перебив всіх козаків до одного. Чернь ликувала, що при тім вигибають кармазинники. Аж коли Поляки провідали, що на поміч Дорошенкови іде велика сила Татар, король казав зупинити війну. Поляки рішили ждати, аж прийде трицять тисяч московського війська, яке цар обіцяв дати Польщі на приборкане Дорошенка. Аби Дорошенкови не помагали лівобічні козаки, Поляки донесли до Москви, що лівобічний гетьман, Многогрішний потайно помагає Дорошенкови.

Між козацькими старшинами в Батурині були московські підлизи. До них прийшов з Москви потайний приказ, щоби при помочи московських стрільців, що стояли в Батурині, спіймали гетьмана та приставили його в Москву. Зрадники і московські стрільці бояли ся зробити се явно. Козацтво стояло за Многогрішним і Дорошенком. Було би перебило їх. Вони рішили гетьмана викрасти. В ночі проти тринацятого марта (1672) заговорники взяли московських стрільців і прокрали ся до замку. Перед спальнею гетьмана не було ніякої сторожі. Гетьман спав твердим сном. Один всунув сплячому в рот хустину, аби не кричав. Інші вхопили Многогрішного, звязали і закутали в килим, що лежав розстелений на землі. В вузкій улиці за замковим садом стояли сани. Туди понесли закутаного і по-

клали на сани. Прикрили кожухами і повезли.. аж до Москви. Там гетьмана та його брата взяли на торгури і обох засудили на смерть. Гетьман вже поклав був голову на колоду, коли надбіг царський гонець з помилуванем... на Сибір. Підчинені Москві лівобічні полки проголосили гетьманом Самійловича.

* * *

Настя виряджала в похід свого чоловіка, Юрка Смолина. Саме тоді Юрко став Небулівським сотником, бо батько Насті щось нездужав, та зложив сотниківство. До сотні, що пристала до Дорошенка, прийшов приказ іти на Ладизин, де розтаборились були Ляхи з Ханенком. Настя не ломилася, ні плакала, працюючи Юрка. Тоді всі козачки вже були звичні до того, що їх батьки, мужі, сини і брати жили більше в таборах, під блакитом неба, ніж дома під рідною стріхою. У власній хаті козак тоді був лише гостем і то лише десь-колись. До того Настя стала вірити в того, чим Юрко все потішав її жартуючи... Що він характерник, якого не маєш ні куля, ні шабля. Вже не в одній був скрут, та все вийшов ціло. Юрко вже вийшов з хати і сідав на коня, коли вона вхопила його за рукав і задержала.

„У тебе щось на умі, та не знаєш, чи казати мені,“ промовив Юрко, бачучи, що вона, немов зацукалась.
„Каж, серце... Може хочеш сказати се, що кожда каже; „вертай скоро!“

„Ні, не того. Я знаю, що не скоро вернеш. Гетьман іде на Польщу, щоби відвоювати Червону Русь. Сього не зробить ні до місяця, ні до року. Саме тому я хотіла би знати... Ну... та хотіла б знати, як охрестити. Того буде незабаром, а з хрестинами годі ждати, аж ти повернеш.

Юрко розсміяв ся.

„Що я про се не погадав! Але тут нема що довго думати, та перебирати. Дай йому імя мого гетьмана... Петро.

„Кажеш, дай „йому“. А як то буде вона?

„В моім роді ще таке не було, аби на світ прийшла спершу дівчина. І тато і мама казали, що як у них, так і у їх дідів та прадідів все був перший хлопець.

Дівчата приходили пізнійше. Так само було в твоім роді. Спитай тата й маму.

„Але як у нас буде навпаки?

„Не говори мені того! Буде Петрусь. А годуй його добре, аби був крепкий та годен козак!

Юрко сів на коня і свиснув. Сурми заграли і сотня рушила ристю. За нею ішли вози з гарматами, з харчами. Настя стояла в воротах, аж послідний віз щез за скрутом.

* * *

„Ой ти поїхав, мене понехав. А я бідная плачу..“ співала Настя, колишучи Петруся. Замовкла, бо хтось застукав до дверей. На порозі станув Кіндрат, козак Небулівської сотні, що пішов був разом з Юрком. За ним всунувсь в світлицю старий сотник, сотникова і, трохи не вся челядь. Всі хотіли, таки зараз знати, які привіз новини. Що про самого Юрка не привіз ніякої лихої вісти, Настя здогадалась доразу, бо Кіндрат увійшов у світлицю підсміхаючись. Став оповідати „з кінця“. Розповів, як то Дорошенкові козаки розбили на прах Ляхів і Запорожців Ханенка біля Ладизина і як брат гетьмана, Грицько звівечив польське військо на Батогських полях. Тут до побіди причинилась головно сотня Юрка. Коли надійшла турецька потуга під проводом самого султана Мугамеда четвертого, Турки обложили Камянець. Дорошенко пішов на Львів. З ним були також відділи турецькі, татарські, молдавські і семигородські. Дорошенкові сили вже заволоділи львівським замком, та стали з гармат валити на місто, коли з Бучача, де тоді була головна турецька сила разом з султаном, прийшла вість, що дня сего жовтня Польща підписала договір, в котрім відступила султанови всю Дніпрянщину і Західну Україну аж по ріку Липу. Через той мир Дорошенко вже залишив добувати Львів і відійшов до Жванця, де задержавсь був султан, повертаючи з під Бучача. Відвойовані від Польщі землі султан лишив під булавою Дорошенка, та ще й обіщав, що на рік возьме, і передасть йому решту Червоної Руси і цілу Лівобічну.

„Коли другий похід буде аж на рік, то чому Юрко не навідаєсь до свого Петруся? Ще його не бачив,“ спитала Настя.

„Через те й вислав мене до вас, бо гетьман не пускає його. На тім боці погано. Ляхи не виводять з України своїх військ, хоч бучацьким миром зобов'язались були до сего. Чернь і Запороже далі проти гетьмана. Тепер вже й лівобічний гетьман з Москалями важать на Правобічну. Турецька поміч непевна. Татари більше шкодять гетьманови, ніж помагають. Страшно нищать Україну. Край пустіє, бо народ утікає натовпом на наш бік та тягне дальше ід сходови. Уздовж і у поперек одна велика руїна Гетьман в розпуці.

„Аби лиш, неприведи Господи, не пішов під польського короля!“ замітив старий сотник.

„Сего він не зробить. Казав, хбч би тому, щоби українські землі не були розділені між дві держави. Як наші землі будуть в купі, то нам ніяка біда нічо не зробить. До того, тота частина, котра пішла би до Польщі, пропала би для нас на вічні віки. Гетьман не раз і не два казав нам, що як турецька протекція не зломить Польщу до решти і як не дістане під свою булаву ще й Лівобічну, то він віддасть Україну назад під протекцію московського царя. Він вже переказував про се до Москви, але жадав, щоби цар записав, ні Правобічну ні відвойовану від Польщі частину Червоної Русі не віддавати Ляхам.

* * *

Се, про що Кіндрат говорив в Небулові, стало ся. Дорошенко написав до Січи, що рішивсь віддати Правобічну під царську протекцію. Нехай запорозька старшина пришле послів, то він передасть їм булаву.

Дорошенко призвав до себе Юрка. Перед ним на столі стояла срібна коробка викладана перлівницею.

„Поїдеш до Львова. Перекажи Брацтво, що чернь, абаламучена хлополопами, зломилла нашу силу. Через те й ми, не то, що не здужаємо взяти під одну булаву решту Західної України, але й не годні удержати того, що вже взяли. З тої скрути, в яку попала Правобічна, є нині лиш два виходи. Один веде під царя, другий під Польщу. Москаль, правда, загадав вигубити тоту часть нашого народу, що з матерних студий виссала думку єдності, думку державности України. Але, хоч би й знівечив козацтво, то всего народу Москаль не

винищить. Москаль, хоч погана порода, всеж таки порода людська, з людською, не звірською душею. і московська віра не така, аби Українець зміг перейти на ворожу віру, та через те на віки пропасти для власного народу. Гіє його сини, то внуки повернуть. Колись нарозумить ся й наша чернь. Тоді Україна, без ніякої війни відділить ся через річ від Московщини, так як від яблінки пристигле яблуко.

„Не боїте ся того,“ спитав Юрко несміло, „що Москва, як возьме від вас Правобічну, то віддасть її Польщі? Між ними є Андрусівська угода.

„Думаю, що не дасть, бо тепер Андрусівської угоди вже нема. Я звалив її. Правобічна і часть Західної України тепер не власність Польщі. То краї царгородського султана. Московський цар возьме край не від Польщі лиш від Турка. Що цар возьме від Турка, то сего ніякий договір не зобов'язує його віддавати Польщі. З сего, правда, може вийти війна між Польщию і Московщиною. Я, очевидно, хоч складаю булаву, не буду сидіти загнірuch. Буду працювати, аби Московщина взяла ще решту Західної України. Перекажи, щоби Брацтво, наша шляхта і наше міщанство в Червоній Русі вислали до Самійловича і до Москви послів. Нехай жадають... не просять, але жадають, щоби взяли, та під булаву гетьмана України дали всю Червону Русь. Аж тоді, коли се стане ся і опісля від Московщини відділить ся Дніпрянина, то разом з нею і Дністриянина опинить ся на волі, під одну булавою. Аж тоді нехай Братчики добудуть з тайника Святоволодимирську булаву, та дадуть її гетьманови Соборної України.

До Львова Юрко мусіє пробиратись, мов той злодій крізь край зруйнований повний всяких небезпек. Треба було проховзуватись проміж татарські чамбули, ватаги пліндруючої черни, відділи польських військ. Не раз і не два був в такій скруті, що здавалось, пропав і скарб його і він сам. Але якось, чи мав щастє, чи вів його святий, котрого моші затворено в булаву, дібравсь до Львова. Повертаючи, їхав на безбач, бо їхав як голый, що розбого не боїть ся. Тому дома станув скорше, ніж сам сподівав ся.

Хоч вернув до любові та вірної дружини, хоч утішив ся синком, котрого вперве побачив, не веселі були перші його дни в Небулові. Аж тепер, коли труди, не-

Безпеки та весь гамір війни були за ним, в його думках виринуло все те, за що вони боролися; все те, чим та війна скінчила ся: Весь край... одна руїна. Народ знівечений, а величава будівля української держави, яка стояла вже майже готова під дахом, також завалилась. Ходив так пару днів, з кута в кут, мов сновиди.

„Чи ти, любий, вже нічо в світі не маєш більше, як тоту Україну?“ спитала Настя, кладучи йому руку на плече. „Коли вона пропала, то жий для тих, що тобі лишили ся. Чи тобі Петрусь менше милий, ніж того що минуло ся?“

„Не пропало, не минуло ся! Ми жилий народ. Ще ми обоє дожиємо того, що над нашими степами блисне булава... гота, котру бережуть Братчики у Львові. А ні, як не ми, то наш Петрусь.“

Юрко вхопив дитину обіруч і підніс високо, аж під стелю.

„Слухай Петрусью! Як вже будеш Петром, то понесеш за гетьманом бунчук і гукати меш:“

„Оден гетьман, одна булава від Кавказу аж по Татри! Ура!..“

